

DOWN TO #89 EARTH

Uitgave Vereniging Milieudefensie
Friends of the Earth Netherlands
Jaargang 16 / juni 2025

De gletsjer smelt
**Wie betaalt de
rekening?**

Woede als
brandstof
voor verandering

Fietsend naar
India in de strijd
tegen grenzen

 **MILIEU
DEFENSIE**

8

“How dare you!”

Boosheid heeft een slecht imago. Ten onrechte, vindt Sigrid Wallaert. Klimaatwoede kan een krachtig instrument zijn om de klimaatcrisis het hoofd te bieden.

12

Tesla en de EU

Tesla-baas Elon Musk is wars van subsidies en verafschuwt Europa. Toch strijkt zijn bedrijf vele miljoenen aan EU-geld op – voor laadpalen.

22

Na de groei

Vooruitgang is ook mogelijk zonder economische groei, vindt econoom Paul Schenderling. Hij pleit voor postgroei. Niet iedereen is het met hem eens.

38

Gletsjers in Peru

Grote vervuilers zijn verantwoordelijk voor klimaatschade – ook al zitten ze aan de andere kant van de wereld. Saúl Lliuya klaagde het Duitse RWE aan omdat smeltende gletsjers zijn stad bedreigen.

32

Sebbie bikes

De Amsterdamse Sebastiaan fietst naar India, om te ageren tegen grenzen. Onderweg helpt hij vluchtelingen en spijkt hij zijn volgers bij over kolonialisme en racisme.

26

Zonder zee

Door de stijgende zeespiegel moeten vissers in Senegal verhuizen. Maar in hun nieuwe dorpen hebben ze geen werk, en op hun oude visgronden wordt nu gas gewonnen.

Commentaar/Mees

Mees leidt u door het magazine, en alles wat daar zoal bij komt kijken!

Nog meer voelen

Mees loopt over straat. Een sjieke, Haagse winkelstraat. Een paar deuren verderop stappen twee vrouwen naar buiten. De blondste heeft een enkellange bontjas om haar schouders geslagen, een enorm gevaarte. Haar vriendin wrijft bewonderend over een stukje mouw. “Daar zal je wel weer commentaar op krijgen”, lacht ze. De bontjasedame haalt haar schouders op. “Die beesten zijn toch al dood. Welke loser maakt zich er dan nog druk om?”

Peinzend loopt Mees verder. Als iets er niet meer is, is het dan dom om je er nog druk over te maken? Dieren die al zijn uitgestorven (p 31), gletsjers die al gesmol-

ten zijn (p 38), een rivier die al is opgedroogd? Die lach had trouwens een naar toontje. Alleen al om zo’n toontje kan Mees zich enorm druk maken.

Op de hoek van de straat staat een glanzende Biro, beide dames koersen er recht op af. Hoe die jas ooit in dat wagentje gaat passen, is Mees een raadsel. “Je schoonzus natuurlijk, dat sowieso”, zegt de vriendin in het voorbijgaan. “Maar die wordt om alles kwaad”, lacht de bontjasedame schel. “Daar luistert echt niemand meer naar.” Mees voelt zich betrappt. Dat is ook zo: als je om alles druk maakt, neemt niemand je nog serieus. Kwaad worden is sowieso verdacht,

15/25/46

In actie/voor stadse dieren

Stef Arens vangt met Stichting Snorhaar wilde dieren zoals egels op, en vertelt mensen wat ze moeten doen zodat de dieren geen opvang meer nodig hebben. Wanda Bodewitz redt met puthaak, zaklamp en veel geduld padden, kikkers en soms zelfs salamanders uit straatputten. En Aash Sital bevrijdt in Rotterdam duiven van draadjes om hun poten, die vaak zo gaan knellen dat de duiven hun tenen kwijtraken.

En verder

- 04 **In beeld:** Milieudefensie vs. Shell 2.0
- 07 **Kort nieuws & Schot**
- 16 **Boeren voor de toekomst:** zilte landbouw
- 20 **Doe het lekker zelf:** wormenhotel maken
- 31 **Column Mounir Samuel:** De veldmuis en boktor hebben er een fan bij
- 36 **Kalloe leest:** Een oproep tot leven
- 37 **Cultuurtips**
- 43 **Wisselcolumn:** Erica Meijers
- 44 **Samen eten:** Tres Hombres
- 47 **Brieven &** Bijlo gaat los op...

Colofon

DOWN TO EARTH

Nummer 89, juni 2025
Down to Earth is een uitgave van Vereniging Milieudefensie. Het wordt gemaakt op basis van een onafhankelijk redactiestatuut. De artikelen geven niet noodzakelijk het standpunt van Milieudefensie weer.

Contact

Postbus 19199
1000 GD Amsterdam
020 626 26 20
redactie@downtoearthmagazine.nl
www.downtoearthmagazine.nl

Redactie

Carolien Ceton (hoofdredacteur)
Esmee de Gooyer (redacteur)

Medewerkers

Vincent Bijlo, Ynske Boersma, Michiel Bussink, Robert Elsing, Radjan Hanoeman, Anne Havelaar, Hidde Jansen, Mo-Julia Keijzer, Marjolein Koster, Erica Meijers, Michael Robergen, Mounir Samuel, Bas van der Schot, P  p   Smit, Sien Wagenaar, Hans Wetzels, Marije Wilmink, Hilde Wijnen.

Redactieraad

Marlijn Dingshof, Karen van den Einde, Erica Meijers

Art-direction en vormgeving
Curve Mags and More

Druk

Moderna Printing
Gedrukt op 100 procent kringloop-papier.

Abonnement

Minimaal   35,- per jaar voor zes nummers. Je bent dan ook lid van Milieudefensie.

Wijzigen

Kan via [milieudefensie.nl/contact/](mailto:service@milieudefensie.nl) adreswijziging.
En via de Servicelijn: service@milieudefensie.nl of 020 626 26 20, ma t/m do tijdens kantooruren.
Opzeggen kan via 020 2134 213, ma t/m vr tijdens kantooruren.

Geen nieuwe olie- en gasvelden

Tijdens een persconferentie op het eigen kantoor kondigde Milieudefensie op 13 mei een nieuwe rechtszaak aan tegen Shell. De hoofdeis: Shell – dat 700 nieuwe velden bezit die nog niet in gebruik zijn – mag geen nieuwe olie- en gasvelden aanboren. Om verdere opwarming van de aarde te voorkomen, is voor geen enkel nieuw veld nog ruimte, meldt directeur Donald Pols. Milieudefensie borduurt hiermee voort op de uitspraak in het hoger beroep van de eerste klimaatzaak tegen Shell, afgelopen november. De rechter zei toen dat het aanboren van nieuwe olie- en gasvelden op gespannen voet kan staan met internationale klimaatafspraken. Het gerechtshof oordeelde ook dat er onvoldoende overeenstemming is over een specifiek reductiepercentage waar Shell zich aan zou moeten houden. Tegen die uitspraak is Milieudefensie in cassatie gegaan. ■

BEELD: EDO LANDWIJER/MILIEUDEFENSIE

GEEF EEN LEEFBARE WERELD DOOR

MILIEUDEFENSIE IN JE TESTAMENT

Milieudefensie komt op voor het recht op een leefbare aarde voor iedereen. Wil jij daaraan bijdragen, ook na je leven?

Scan de QR code of ga naar milieudefensie.nl/doe-mee/nalaten

In de brochure 'Een leefbare aarde doorgeven door na te laten' lees je hoe jouw nalatenschap een blijvend verschil kan maken. Vraag de brochure gratis en geheel vrijblijvend aan.

"Ik ben Esther Martens. Ik werk voor Milieudefensie als relatiemanager Nalaten. Ik ga graag met mensen in gesprek over de impact die zij kunnen maken."

Wil je ook een persoonlijk gesprek over nalaten, bel dan Esther op 020 550 74 24 of mail naar nalaten@milieudefensie.nl.

Wat vind jij van Down to Earth magazine?

Doe mee aan het lezersonderzoek en maak kans op een Klimaatstrepentas

Beste lezer,

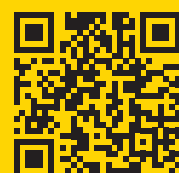
We zijn benieuwd naar jouw mening! Jij ontvangt *Down to Earth* magazine, en daarom willen we graag van jou horen wat je ervan vindt. Wil je meedoen aan een kort lezersonderzoek?

We horen graag van jou:

- Lees je het hele magazine, blader je er vooral doorheen, of kies je losse artikelen?
- Welke verhalen spreken jou aan?
- Wat vind jij van de vormgeving?
- Wat zou jij graag (meer) willen terugzien in het magazine?

Het invullen van de vragenlijst kost ongeveer 10 minuten. Met jouw feedback kunnen we *Down to Earth* nogó beter maken, zodat we jou als lid van Milieudefensie nogó beter kunnen informeren en inspireren over alles wat speelt rondom klimaat en natuur.

Als dank verloten we onder de deelnemers vijftig tassen met klimaatstrepentassen, gemaakt van 100 procent biologisch katoen!

Doe je mee? Ga naar www.milieudefensie.nl/lezersonderzoek of scan de QR-code met je telefoon.

Schot

Invloed Trump

De Amerikaanse National Oceanic and Atmospheric Administration (Noaa) zal de kosten van natuurrampen die door de klimaatcrisis veroorzaakt worden niet langer bijhouden en oude informatie – vanaf 1980 – wordt gearchiveerd. Dat past bij Trumps strategie om de klimaatcrisis te schrappen

uit documenten en beleid van de federale overheid. Noaa heeft toegang tot veel meer data dan andere organisaties, hun berekeningen werden tot nog toe gezien als 'gouden standaard'.

Fossiele reclame

De rechtbank heeft geoordeeld dat de gemeente Den Haag fossiele reclame in de

openbare ruimte mag verbieden. De reisindustrie had de rechtszaak aangespannen. Ook de gemeenten Utrecht en Delft verbieden vanaf 2026 fossiele reclame.

Gedode journalisten

Het Committee to Protect Journalists (CPJ) heeft vastgesteld dat in 2024 124 journalisten gedood zijn om het werk dat ze doen, het hoogste aantal sinds de oprichting van het CPJ in 1981. Twee derde van hen, Palestijnen, werden gedood door het leger van Israël.

Stille meerderheid

80 tot 89 procent van mensen wereldwijd wil dat hun overheid meer doet tegen klimaatverandering, blijkt uit onderzoek. Journalisten werken samen in The 89 Percent Project om aandacht te vragen voor wat zij de 'stille meerderheid' noemen.

PLANTdex

Onderzoekers hebben een tool ontwikkeld waarmee de milieu-impact van verschillende gewassen in verschillende gebieden kan worden gemeten. Deze PLANTdex kan helpen beslissen waar gewassen het beste geplant kunnen worden. De tool kijkt naar uitstoot van broeikasgassen, verlies van biodiversiteit en uitputting van waterbronnen.

EACOP

Verzekeraar Chubb gaat de East African Crude Oil Pipeline (EACOP) niet verzekeren. Het besluit ligt in lijn met nieuw beleid: Chubb verzekert geen nieuwe olie- en gasvelden meer die in wereldwijd erkende beschermde gebieden liggen. Het is de dertigste verzekeraar die EACOP weigert.

Afrikaanse petitie

De Pan African Lawyers Union en een groep Afrikaanse ngo's hebben een klimaat-rechtvaardigheidspetitie aangeboden aan The African Court on Human and Peoples' Rights. In de petitie wordt gevraagd om een adviserend oordeel over de mensenrechtenverplichtingen van Afrikaanse landen in de context van klimaatverandering. Volgens juridische experts en klimaat-activisten is de petitie een kantelpunt voor Afrikaanse jurisprudentie over klimaat-rechtvaardigheid.

Minder vlinders

Uit onderzoek van het CBS en De Vlinderstichting blijkt dat vlinderpopulaties in 30 jaar met 56 procent zijn afgenomen. Dat komt door klimaatverandering, chemische bestrijdingsmiddelen en verlies van geschikte leefgebieden. ■

De waarde van woede

Filosofo Sigrid Wallaert is woede-expert. Waar woede vaak een nogal slechte naam heeft, ziet zij vooral het vruchtbare potentieel. Goed kwaad worden, hoe werkt dat?

TEKST: MARIJE WILMINK BEELD: WOUTER VAN VOOREN

Sigrid Wallaert studeerde in 2019 aan de Universiteit Gent af op een masterscriptie over kwade vrouwen en deed promotieonderzoek naar feministische woede. Als postdoctoraal onderzoeker bij de vakgroep filosofie aan dezelfde universiteit bestudeert zij *the anger turn*: de golf van woede over onrecht als seksisme, racisme en klimaatschade die de afgelopen 7 jaar op gang kwam. Activistische woede is in haar ogen een belangrijke aanjager van protestbewegingen als MeToo, Black Lives Matter, Fridays For Future en Extinction Rebellion. Alle reden voor een vraaggesprek over de meerwaarde van woede voor de klimaatbeweging.

Jij vindt woede heel tof. Maar is het niet heel naar om woedend te zijn?

“Ik heb het in mijn werk niet over woede als een individuele emotie, over bijkans stikken in je woede omdat je kwaad bent op een bepaald persoon. Het gaat mij om wat ik ‘activistische woede’ noem: een collectieve en constructieve vorm van woede die ontstaat in reactie op een onrecht dat door veel mensen ervaren wordt. Onrecht ook waarvoor vaak niet

één specifieke dader aan te wijzen valt, zoals onder meer bij klimaatverandering het geval is.”

De meeste mensen praten vooral in termen van bezorgdheid over het klimaat, zoals klimaatangst.

“Het gaat inderdaad vaak over *climate grief* zoals dat in het Engels heet. Maar verdriet is maar één manier om te reageren op klimaatverandering. Er zijn heel veel verschillende klimaatemoties, die allemaal legitiem en reëel zijn. Ik doe onderzoek naar woede, maar dat betekent niet dat ik denk dat mensen vaker kwaad zouden móéten zijn. Wat ik vooral wil bepleiten is: als je kwaad bent over wat er met het klimaat gebeurt, zet die woede dan ook in.”

Kijkend naar de sit-ins en de demonstraties van de afgelopen jaren, valt vooral de gemoedelijkheid en de keus voor ludieke slogans op. Daarmee lijkt het meest zichtbare deel van klimaatactivisme juist te kiezen voor blijmoedigheid als strategie. Misschien vinden activisten het vaak te tricky om woede in te zetten.

Hoe zie jij die nadruk op positiviteit bij klimaatdemonstraties?

“Die strategische keuze is op zich begrijpelijk. Woede wordt makkelijk weggezet als een negatieve emotie, als ongepast. Hoe vaak krijgen mensen die kwaad zijn niet te horen: tel eerst eens tot tien. Dus ik snap wel waarom klimaatactivisten vaak kiezen voor blijmoedigheid. Ze willen voorkomen dat ze anderen afschrikken met hun woede, en hopen dat ze met een positieve toon meer mensen aanspreken. Maar woede heeft onterecht een slechte naam en kan ook buitengewoon productief zijn, wil ik laten zien met mijn werk.”

Wat zijn de voordelen van activistische woede?

“Als iemand kwaad wordt, is dat vaak een krachtig signaal dat er iets helemaal misloopt. Ik pleit ervoor om woede heel serieus te nemen. Soms is het juist woede die mensen vanuit hun zetel naar de straat brengt. Woede is een fantastische brandstof! Wie boos is, denkt namelijk dat het in de toekomst anders zou kunnen. Als je dat niet denkt, dan word je niet boos. Dan word je moedeloos of ga je rouwen.

In feite is woede nauw verbonden met hoop. Hoop ligt aan de basis van woede, en woede ligt aan de basis van hoop. Een mooi citaat in dit verband vind ik dat van de politieke filosoof Antonio Gramsci, die ooit pleitte voor ‘pessimisme van het intellect en optimisme van de wil’. Rebecca Solnit haalt hem ook aan in haar interessante boek *Hope in the Dark*. Als je puur naar de feiten kijkt, heb je alle reden om depressief te worden. Maar tegelijk is daar de wil die verandering wenst. Hoop hebben is in de ogen van denkers als Rebecca wat dat betreft ook een plicht die je bewust zou moeten cultiveren. Iets soortgelijks stelt de Brits-Pakistaanse schrijfster Noreen Masud, die samen met andere schrijvers het initiatief Fossil Free Books trekt, waarbij schrijvers weigeren om te spreken op events die gesponsord worden door de fossiele industrie. Noreen vertelde op een event dat ik met haar organiseerde

“Woede is een fantastische brandstof”

dat zij van nature bepaald niet activistisch is, maar dat ze het als een morele plicht ziet om de hoop op een betere toekomst handen en voeten te geven door in actie te komen.”

Je schreef ook over Greta Thunberg, iemand die activistische woede in jouw ogen tot haar handelsmerk maakte.

“Als woede-onderzoeker ben ik zeer gefascineerd door de speech die Thunberg in 2019 hield bij de VN Klimaattop in New York. Hierin beet zij de verzamelde wereldleiders met ingehouden woede toe: *‘People are suffering. People are dying. Entire ecosystems are collapsing. We are at the beginning of a mass extinction, and all you can talk about is money and fairy tales of eternal economic growth. How dare you!’* Een prachtvoorbeeld van het uitspelen van woede op een belangrijk internationaal podium. Vaak hoor je mensen zeggen: ‘Och, die arme kleine Greta die zo door emoties overmand werd toen ze de VN-raad toesprak.’ Maar het was natuurlijk gewoon een hele slimme strategie, boos worden richting dat publiek van vooral oude mannen. Ik denk dat haar woede ook precies was wat haar zoveel aantrekkingskracht gaf. Dat het die woede was die zoveel andere jongeren motiveerde om zich ook uit te gaan spreken voor het klimaat en massaal mee te gaan doen aan schoolstakingen.”

Moet iedereen die met lede ogen naar klimaatverandering kijkt dus op zoek naar de woede in zichzelf?

“Nee. Als je alleen bezorgd bent, dan is dat zo. Maar als je wél woede voelt: houd die dan niet verborgen en zet hem gericht in. Ik wil overigens wel benadrukken dat ik het verkeerd vind om mensen die direct slachtoffer zijn van klimaatverandering, zoals klimaatvluchtelingen en mensen die geraakt worden door overstromingen of bosbranden, te vragen hun woede in een productieve vorm te kneden. Het is vooral aan bondgenoten van directe slachtoffers om daarmee aan de slag te gaan. Mensen zoals ikzelf, en zoals de lezers van *Down to Earth* waarschijnlijk ook, die wel boos zijn, maar zelf nog niet in hun bestaan worden

bedreigd. Die wellicht in hun dagelijkse leven alleen maar last hebben van, zeg, een oncomfortabel warme zolderkamer in de zomer. Wij zijn het die ons bewust moeten worden van de impact die we maken als we onze woede doelgericht inzetten als motivatie voor activisme, zoals ook Greta Thunberg heeft gedaan, met enorm effect. Klimaatwoede kan andere mensen motiveren om zich bij de klimaatbeweging aan te sluiten.”

Helaas verenigt woede ook groepen mensen die nu juist volop tegen klimaatactie strijden.

“Ah, je bedoelt de woede van de Trumpies, om het maar even scherp te stellen. Volgens mij is *entitlement* het kernbegrip

dat helpt om hier helderheid te schep-
pen. Als je kijkt naar de Trumpies versus de klimaatactivisten: beide voelen zich onrecht aangedaan. Maar de Trumpies denken vanuit schaarste. Zij vinden dat ze recht hebben op bepaalde privileges én zien die privileges als exclusief: zij zijn die privileges waard en anderen niet. Klimaatactivisten daarentegen opereren vanuit het idee dat iederéén recht heeft op eten, veiligheid, een vredig bestaan. Die willen de boel op een acceptabel niveau krijgen voor de hele planeet en voor alle mensen. Dat maakt de woede van klimaatactivisten fundamenteel anders dan de verbolgen, rancuneuze woede van Trumpies.”

Het doet er ook op nog een andere manier toe wé er boos is, maakt Sigrid duidelijk in haar werk. In haar boek *Kwaad spreken: wie gelooft de boze vrouw* laat ze zien dat er op boze vrouwen heel anders wordt gereageerd dan op boze mannen.

Is boos zijn voor vrouwelijke activisten lastiger dan voor mannelijke activisten?

“Ja, al speelt niet alleen gender een rol bij hoe woede wordt ontvangen. Palestijnse mannen bijvoorbeeld, worden als ze boosheid uiten als een soort monsters weggezet, als bedreigende on-mensen. Dat gebeurt bij witte vrouwen niet. Niet dat dit heel veel beter voor ze uitpakt, mocht je dat denken. Bij vrouwen wordt hun geloofwaardigheid weer op een heel andere manier ondergraven. De kwade vrouw wordt gemakkelijk weggezet als irrelevant, hysterisch, niet serieus te nemen. Terwijl bij de ‘zevenvinkjes-mannen’, de witte mannen met privileges op tal van terreinen, woede eerder als assertiviteit wordt gelezen. Misschien zouden boze witte mannen in de klimaatbeweging er dan ook makkelijker dan vrouwen en dan mensen van kleur in kunnen slagen om tegenstemmen om te buigen. De zevenvinkjesman is simpelweg minder kwetsbaar voor stereotypen. Minder kwetsbaar voor ‘getuigenisonrecht’ zoals ik dat noem.”

Getuigenisonrecht is een begrip dat eerder door filosofe Miranda Fricker werd geïntroduceerd. Het is een vorm van wat zij ‘epistemisch onrecht’ – met andere woorden: kennisonrecht – noemde. De kern van kennisonrecht is dat de overdracht of de verwerking van kennis wordt verhinderd. Er is sprake van getuigenisonrecht als iemand die spreekt niet geloofd wordt omdat de luisteraar er stereotiepe vooroordelen op nahoudt over de spreker. Een zwarte vrouw wordt bijvoorbeeld sneller weggezet als irrationeel of onbetrouwbaar als ze zich ergens boos over uitsprekt dan een witte man. Daarnaast onderscheidt Miranda nog een tweede vorm van kennisonrecht: het interpretatieonrecht.

Wat is interpretatieonrecht?

Sigrid legt uit: “Bij interpretatieonrecht gaat het erom dat we in onze samenleving gezamenlijke conceptuele kaders hebben om onszelf te begrijpen. Maar in dat gezamenlijke begrippenkader zitten gaten. Als jij bepaalde ervaringen hebt, maar er voor jouw ervaringen geen woorden en begrippen bestaan, dan worden die als het ware weggepoetst. Een goed voorbeeld is dat in de jaren zeventig het begrip ‘seksuele intimidatie’ nog niet bestond. Vrouwen die met ongewenste avances te maken kregen, konden dat dus niet benoemen. Daardoor konden ze er ook niet tegen in het geweer komen. Als je je in een interpretatievacuüm bevindt, dan leidt dat maar al te

“We moeten vooral goed luisteren naar kwade mensen”

gemakkelijk tot woede. Juist als er nog geen taal bestaat voor onrechtvaardige ervaringen, kan woede de uitweg bieden uit de onduidelijkheid. Daarom moeten we vooral goed luisteren naar kwade mensen. Hoe ongemakkelijk dat ook is, want dat is het.”

Welke rol speelt interpretatieonrecht als we kijken naar mensen die boos zijn over de verwoesting van onze leefomgeving en ons klimaat?

“Hier wend ik mij opnieuw tot Greta Thunberg. Voor zij zich ging uitspreken, waren veel jongeren zich nog helemaal niet bewust van de schadelijke gevolgen van klimaatverandering. Ikzelf ben 10 jaar ouder dan Greta en er was

in mijn tienerjaren geen enkele vorm van gedeelde bezorgdheid over het klimaat. Met haar uitgesproken woede kreeg Greta het voor elkaar dat andere jongeren ook iets op het spoor kwamen. Zo kwam er een hele brede golf van schoolstakingsactivisme op gang. De Fridays For Future mogen nu dan misschien niet meer heel groot zijn, maar ze hebben wel het denken over de klimaatcrisis en inzicht in de oorzaken daarvan pontificaal op de agenda gezet van jongeren wereldwijd. Pas als je een term hebt, een gemeenschappelijke taal, kun je een probleem echt gaan begrijpen. Dan kun je de achterliggende structuren gaan doorzien en gaan werken aan hun ontmanteling. Rondom klimaatverandering is nu veel duidelijker geworden hoe daar grote spelers achter zitten met enorme economische belangen, en dat daar dus ook de sleutel tot verandering ligt.”

Is klimaatwoede in jouw ogen ook wel eens contraproductief?

“Misschien wel, maar klimaatwoede zal altijd terecht zijn. Woede is alleen nooit voldoende. Je hebt voor bepaalde dingen een hele lange adem nodig, en je kan niet maar altijd woedend blijven. Wat wel gevaarlijk kan zijn, is onderlinge woede. Dat activisten elkaar gaan afvallen en cancelen, omdat ze vinden dat de ander niet de perfecte, allesomvattende vorm van activisme vertoont of omarmt. Maar om het helder te houden: ook dat is geen activistische woede. Activistische woede is gericht op een gedeelde bezorgdheid en is bovenal toekomstgericht, en niet gericht op specifieke personen. Dat onderscheid moet je goed voor ogen houden. Het is zaak om de woede op de juiste dingen te richten. En het in te zetten als brandstof om meer mensen mee te nemen in jouw strijd. Zo heeft het geen enkele zin om mensen die klimaatverandering ontkennen te proberen te overtuigen via woede. Daar zijn lange, begripvolle gesprekken een betere ingang. Maar voor het bereiken van mensen die niet al een ingegraven mening of idee hebben, kan woede een eyeopener zijn.” ■

Waarom financiert de EU haar eigen vijanden?

Met de Europese Green Deal kreeg Tesla de wind in de rug. Fervent EU-teenstander Elon Musk haalt nog altijd miljoenen aan Europese subsidie binnen, zo laten nieuwe cijfers van de Europese Commissie zien. Terwijl er genoeg alternatieven zijn - voor elektrische auto's én voor Tesla.

TEKST: HANS WETZELS BEELD: SHUTTERSTOCK

Het waren hallucinante beelden op de Conservative Political Action Conference eind februari in Washington. Elon Musk beloofde, verborgen achter een grote zonnebril en hysterisch zwaaiend met een rode kettingzaag, het mes te zullen zetten in de Amerikaanse overheid. In de eerste maanden van dit jaar ontsloeg het nieuwe Department of Government Efficiency (DOGE) meer dan 8,5 duizend overheidsmedewerkers, zette het 10 duizend subsidieovereenkomsten stop en ontmantelde het ontwikkelingsagentschap USAID. Ook de EU moest het

ontgelden: die is volgens Musk ondemocratisch. Eurocommissarissen vindt hij 'kwaadaardig' of 'tirannen'.

Toch blijkt de baas van Tesla er geen enkel bezwaar tegen te hebben om miljoenen euro's aan overheidssubsidie te incasseren van diezelfde EU. Dat blijkt uit gegevens die de Duitse Europarlementariër Daniël Freund (De Groenen) bij de Europese Commissie heeft opgevraagd. Bij elkaar opgeteld hebben de bedrijven van Musk subsidieovereenkomsten gesloten met de EU ter waarde van 330 miljoen euro – waarvan 158 miljoen voor

Tesla om laadpalen mee te bouwen. "Elon Musk is heel uitgesproken in zijn afkeer van de EU", zegt Daniël. "Om die reden wilde ik weleens precies weten hoeveel Europees geld zijn bedrijven nu eigenlijk ontvangen. Ik vind het namelijk niet slim om onze eigen vijanden te financieren."

Meer oplaadpunten

Elon Musk is de rijkste man op aarde. In mei 2025 werd zijn totale vermogen geschat op zo'n 342 miljard dollar. Naast Tesla is hij eigenaar van bedrijven als SpaceX, Neuralink en socialmediaplatform X. Eind jaren negentig verdiende de geboren Zuid-Afrikaan zijn eerste miljoen via slimme internetinvesteringen. Dat geld gebruikte hij om zich in te kopen bij elektrische autofabrikant Tesla en dat bedrijf langzaam te laten groeien. Hij trad definitief toe tot de wereld van de allerrijksten dankzij de stratosferische koersstijgingen van Tesla-aandelen na 2019.

In diezelfde periode begonnen overheden het belang van elektrisch rijden in de strijd tegen klimaatverandering in te zien en presenteerde de Europese Commissie haar Green Deal, bedoeld om een klimaatneutrale economie te creëren. Omdat de transportsector verantwoordelijk is voor ongeveer een kwart van alle CO₂-emissies in de EU, kwam er een extra stimulans voor elektrische auto's. En Tesla was uitstekend gepositioneerd om daar optimaal van te profiteren.

Begin 2020 begon het concern met de bouw van zijn eerste Europese Gigafactory in de buurt van Berlijn. Het grootste obstakel voor autorijders om over te stappen op elektrisch was het gebrek aan oplaadpunten. Gestimuleerd door de Europese Commissie is volgens milieuorganisatie Transport & Environment (T&E) het aantal oplaadlocaties tussen 2020 en 2023 verdriedubeld. Ook is sinds april 2024 de EU Alternative Fuels Infrastructure Regulation (AFIR) van kracht die lidstaten verplicht om voor 2035 plannen te maken voor de aanleg van nog meer oplaadpunten.

Extreemrechtse partij

Belangrijke schakels in die nieuwe Europese oplaadinfrastructuur zijn de circa 14 duizend snelle laadstations die Tesla heeft aangelegd in steden en langs snelwegen: het Supercharger Netwerk. Om dat netwerk uit te bouwen, ontvangt Tesla in totaal 158 miljoen euro uit het EU infrastructuurprogramma Connecting Europe Facility. Overigens ontvangt ook ruimtevaartbedrijf SpaceX 180 miljoen van de Europese Commissie voor de bouw van satellieten. Daniël: "Tesla is op dit moment één van de winstgevendste bedrijven. Je kunt je afvragen waarom zij überhaupt subsidie moeten ontvangen. Tel daarbij op dat Musk dus een uitgesproken tegenstander is van de EU en een extreemrechtse partij steunt die wil dat Duitsland uit de EU stapt."

Elon Musk sprak in een veelbesproken opiniestuk in de Duitse krant *Die Welt* zijn steun uit aan de extreemrechtse Alternative für Deutschland, een partij die de EU wil ontmantelen. "Waarom zouden we miljoenen euro's toekennen aan zo

iemand," vervolgt Daniël, "terwijl er genoeg Europese bedrijven zijn die zitten te springen om de subsidies die nu naar Tesla gaan?"

Volgens cijfers van het Europese Milieubureau (EEA) is het aantal nieuwe auto's dat in de EU geregistreerd wordt voor bijna een kwart elektrisch. Daarmee groeit de markt ontegenzeggelijk snel. Ook Vincent Kiezebrink van de Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO) vraagt zich of het geld dat Tesla ontvangt niet beter naar Europese bedrijven kan gaan. "Uiteindelijk is het de bedoeling van subsidie om iets mogelijk

te maken wat er anders niet zou komen. In theorie zijn laadpalen hartstikke goed voor de autoverkoop. Het probleem is dat we simpelweg niet weten hoe goed of slecht de businesscase daarvoor is, omdat de internationale organisatie van Tesla zo ingewikkeld in elkaar zit. Naast het Amerikaanse hoofdkantoor heeft Tesla dochterondernemingen in Nederland, Duitsland en in allerlei belastingparadijzen. Die doen allemaal zaken met elkaar en we weten niet waar de winst gemaakt wordt of hoe hoog die is. Dat maakt het heel moeilijk om te bepalen of Tesla die EU-subsidies nodig heeft. Zelf zijn ze daar ook niet open over."

Amsterdams hoofdkantoor

De bedrijfsstructuur van Tesla is inderdaad moeilijk te ontrafelen. Een analyse van onderzoeksplatform *Follow the Money* laat zien dat het Amerikaanse bedrijf een hoofdvesting heeft aan de Burgemeester Stramanweg in Amsterdam. Vanuit dat kantoor wordt er geld doorgesluisd naar andere vestigingen van Tesla en wordt belastingontwijking door het

"Er zijn genoeg Europese bedrijven die zitten te springen om subsidies die nu naar Tesla gaan"

concern gefaciliteerd, weet Vincent. “Formeel is het kantoor in Amsterdam de opdrachtgever voor de productie van auto’s in Duitsland. De winst die daar gemaakt wordt, kan daardoor geboekt worden in Nederland en vanuit hier naar elders weggesluisd; vermoedelijk naar een belastingparadijs als Luxemburg of de Kaaimaneilanden. Tegelijkertijd incasseert Tesla grote sommen belastinggeld om laadpalen mee te bouwen. Het is niet ongebruikelijk dat grote bedrijven dat doen. Het opmerkelijke aan Musk is dat hij zich zo publiekelijk uitspreekt tegen overheidsinmenging, maar het niet afslaat als hij zelf kan profiteren.”

Ook thuis in de Verenigde Staten is Tesla op sleutelmomenten geholpen door de overheid. In 2010 leende het Amerikaanse ministerie van Energie 465 miljoen dollar aan het op dat moment nog in de rode cijfers zittende Tesla om in Californië zijn eerste Gigafactory te bouwen. Die kapitaalinjectie maakte de ontwikkeling van Tesla’s Model S mogelijk. Daarmee werden elektrische auto’s geschikt als massaproduct, en werd het bedrijf in 2020 voor het eerst een geheel jaar winstgevend.

Duurzame mobiliteit betekent meer dan verbrandingsmotoren vervangen door elektrische auto’s

Volgens een analyse van *The Washington Post* hebben Elon Musk en zijn verschillende bedrijven in totaal meer dan 38 miljard dollar ontvangen van de Amerikaanse overheid in de vorm van kredieten, subsidies en belastingkortingen. Tesla zelf reageert niet op vragen van *Down to Earth*. Maar SOMO-onderzoeker Vincent wil wel een lans breken voor het bedrijf: “Een interessant aspect aan deze hele kwestie is dat subsidies om elektrisch rijden te stimuleren natuurlijk bestaan met een hele goede reden. We willen immers de uitstoot van CO₂ terugdringen en dan heb je autofabrikanten als Tesla nodig. Je kunt je wel afvragen of een

multinational die elk jaar 17 miljard winst boekt en waarvan de baas zo controversieel is als Musk, nu echt de beste ontvanger is van die subsidies.”

Openbaar vervoer

Dat Tesla zoveel subsidie ontvangt, is volgens Vincent grotendeels de schuld van de Europese Commissie: die besluit te snel veel geld uit te keren aan grote multinationals als Tesla zonder daarbij al te veel kritische vragen te stellen. Ook het EEA waarschuwt uitdrukkelijk dat de overgang van een fossiel naar een duurzaam mobiliteitssysteem niet simpelweg betekent dat elektrische auto’s verbrandingsmotoren gaan vervangen. In een lijvig rapport uit 2020 beveelt het EU-milieuagentschap aan om naast maatregelen die het gebruik van elektrische auto’s stimuleren, ook te investeren in beter openbaar vervoer, treinverbindingen, deelauto’s of betere stadsplanning om fietsgebruik aan te moedigen. “Elektrische auto’s vormen een belangrijk deel van de puzzel, maar ze zijn slechts één element daarvan”, vertelt een EEA-woordvoerder.

Maar zelfs als het alleen gaat om laadpalen, zijn er volgens Europarlementariër Daniël Freund alternatieven te bedenken voor Tesla. Zo is het Nederlandse bedrijf Fastned inmiddels aanwezig in acht EU-lidstaten en wil het zijn netwerk van snelle laadstations voor elektrische auto’s flink gaan uitbreiden voor 2030. “Bedrijven als Fastned of Alpitronic uit Zuid-Tirol zijn fantastische alternatieven voor Tesla om de infrastructuur die nodig is voor elektrisch rijden in Europa te bouwen en te onderhouden”, besluit Daniël. “De Europese Commissie zou in staat moeten zijn om Musk simpelweg niet meer uit te kiezen als hij inschrijft op een subsidieprocedure en dat geld toe te kennen aan een Europese onderneming. Natuurlijk ben ik geen tegenstander van subsidies voor elektrisch rijden. Maar misschien is het tijd om de politieke context beter te begrijpen en geen Europees belastinggeld meer te geven aan een man die de EU wil vernietigen.” ■

In actie/voor stadse dieren

WANDA BODEWITZ

Wanda Bodewitz redt amfibieën. Met puthaak, zaklamp en veel geduld haalt ze wekelijks padden, kikkers en soms zelfs salamanders uit straatputten.

TEKST: ANNE HAVELAAR BEELD: ROBERT ELSING

“Ik las ooit in een krantenartikel dat er meer dan een miljoen kikkers en padden per jaar vast komen te zitten in straatputten en dat er een trappetje bestond waarmee ze makkelijk uit die putten konden klimmen. Alleen, die waren nog op weinig plekken geplaatst. Dat liet me niet meer los. Ik ben gaan kijken hoe groot het probleem was in Utrecht, en dat viel niet mee. In een week haalde ik in één wijk wel 30 amfibieën uit putten. Ik nodigde de gemeente uit om mee te kijken. Toen zij zagen hoeveel dieren erin zaten, zijn ze in actie gekomen. Ze plaatsten gaasjes over de putten, maar die raakten verstopt. Samen met RAVON (Reptielen Amfibieën Vissen Onderzoek Nederland – red.) heb ik verschillende trapjes getest. Nu is er een trapje waarmee meer dan 90 procent van

de amfibieën uit de put weet te klimmen. Dat wordt in Utrecht standaard in nieuwe putten geplaatst én in de putten waarvan wij weten dat er veel amfibieën in vallen.”

Paddenregen

“Mensen denken vaak dat dit probleem alleen tijdens de paddentrek speelt, maar het gebeurt het hele jaar door. In juni heb je bijvoorbeeld de ‘paddenregen’, dan barst het van de zogenaamde juvenielen, jonge padjes en kikkers. En we treffen helaas niet alleen amfibieën aan, maar ook egels, mollen, muizen en zelfs jonge eendjes. Soms doe je ook een bijzondere vondst. Een keer stuitte we op een kamsalamander. Een zeldzaam en indrukwekkend beest met een felgele buik. Gelukkig leefde die nog.”

Drijfveer

“Ik doe dit omdat ik het ondraaglijk vind dat de dieren zo’n langzame dood sterven. Ze drogen uit of verhongeren als ze niet kunnen ontsnappen. Of ze worden weggespoeld in het riool. Daarom startte ik een paddenwerkgroep voor mensen die ook putten in hun buurt willen controleren. De meeste putdeksels kun je openen met puthaken, die het kolkenreinigingsbedrijf aan ons beschikbaar stelt. Dat bedrijf controleert de putten nu ook eerst op beestjes voordat ze ze leegzuigen. Zij plaatsen trouwens ook de trapjes. Het mooie is dat het onderwerp in steeds meer gemeenten aandacht krijgt. De bewustwording dat wij de stad delen met niet-menselijke wezens groeit.” ■

Boeren voor de toekomst/zilte landbouw

Onze landbouw moet, wil zij duurzaam worden, radicaal anders worden ingericht. Maar hoe? In deze serie bekijken we het probleem van verschillende kanten.

De meeste gewassen houden van nature van zoet water. Maar verzilting dwingt de landbouw te zoeken naar zouttolerante rassen. Al kunnen we ook best wat meer doen om het zout buiten de deur te houden.

TEKST: HIDDE JANSEN BEELD: MARC VAN RIJSSELBERGHE EN WADZILT

Kwaai rucola, gefrustreerde peterselie, zeikerige radijzen. Je kunt het allemaal eten tijdens een zilte proeverij bij WADZILT op Texel. Wat deze kruiden en groenten zo boos maakt? Dat ze zijn geteeld onder zilte omstandigheden. En dat vinden planten vaak niet zo prettig, vertelt agrarisch ondernemer Marc van Rijsselberghe. “Planten ontwikkelen bij zout andere eigenschappen dan wanneer ze met zoet water en op een niet-zilte bodem worden geteeld. Soms zie je dat terug in uiterlijke kenmerken, zoals komkommers met bobbel en stekels. Maar met de smaak is vaak niks mis.” Sterker nog: hun ‘worsteling’ kan de smaak juist ten goede komen, legt Marc uit. “Door de reactie op zoutstress maakt een plant extra stofjes aan, zoals suikers. Een aardappel, wortel of asperge van een zilte bodem heeft hierdoor vaak veel meer smaak dan een exemplaar dat van een ‘gewone’ bodem komt. Ik heb zelfs bloemkolen geteeld die naar honing ruiken. Al kan het ook anders uitpakken, met hele bittere komkommers en sla bijvoorbeeld, daar word je niet vrolijk van.”

de Vrije Universiteit van Amsterdam (VU) bezighield met zilte landbouw. Hij zocht een ondernemer voor een project over het telen van aardappelen op een gematigd zilte bodem.” Dat leek Marc wel interessant. “Ik had al ervaring met zeekraal en lamsoor, gewassen die je op heel zoute bodems kunt verbouwen. We zijn toen zes aardappelrassen gaan telen. De helft leverde geen oogst op, aan de planten van twee rassen kwamen een paar aardappelen, maar aan de planten van het zesde ras, een Blue Lady, zaten volop aardappelen. Hiermee hadden we voor het eerst in Nederland aangetoond dat een gangbaar landbouwgewas geteeld kon worden onder zilte omstandigheden.”

Steeds meer verzilting

Naar schatting heeft zo’n 14 procent van het oppervlaktewater en ondiepe grondwater in Nederland te maken met verzilting. Hierbij gaat het hoofdzakelijk om de kustprovincies en Flevoland. Die provincie heeft als voormalige zeebodem veel zout in de ondergrond en het grondwater. In kustprovincies ontstaat verzilting vooral door kweldruk bij droogte: door druk van indringend zeewater en het ontbreken van tegen-druk van zoet water, komt zout water vanuit de ondergrond omhoog. Tot 1 meter diepte is dat voor de landbouw niet zo’n probleem, maar als het zoute water hoger komt wel, vertelt Arjen de Vos. Hij is wetenschappelijk directeur van SALTA, een kennisinstituut dat zich bezighoudt met het verbinden van wetenschappelijk en praktijkgericht onderzoek op het gebied van verzilting. “Vanaf

een centimeter of 40 onder het maaiveld kan het zout bij de wortels van gewassen komen, vooral als het zoete water in de bovenste bodemlaag opdraakt tijdens droogte. Wanneer een plant niet goed bestand is tegen zout, kan dat leiden tot kwaliteitsverlies of erger: afsterving.”

Als gevolg van klimaatverandering neemt de verzilting toe. De stijgende zeespiegel en langere periodes van droogte zorgen voor meer kweldruk, waardoor op meer plekken zout water in de ondiepe ondergrond en sloten zit. Arjen: “Als de zeespiegel met 1 meter stijgt, kan de verzilting in Nederland met een factor twee tot drie toenemen. Droogte draagt bovendien op een tweede manier bij aan verzilting. Als het lang droog is, moeten boeren beregenen. Als ze dat doen met zilt grond- en oppervlaktewater, brengen ze ook van de bovenkant zout water op het land.”

De laatste jaren zijn langdurige periodes van droogte in Nederland geen uitzondering meer. Op plekken waar de aanvoer van zoet water onder druk staat, heeft dat al gevolgen voor de landbouw. Zo verschuift de teelt van uien – gewassen die gedijen bij een vochtige, ‘zoete’ bodem – langzaam van Zeeland naar andere plekken. In Noord-Nederland vormt verzilting een toenemende bedreiging voor de teelt van pootaardappelen. Om verdere problemen te voorkomen of beperken, is snel meer onderzoek nodig, zegt Arjen. “Veel van de huidige kennis is gebaseerd op modellen of op metingen op plekken waar schade al zichtbaar is.

Marc van Rijsselberghe

Zilte landbouw kan zoet smaken

Boeren voor de toekomst/zilte landbouw

Maar op de meeste plekken zijn we de bodem nog niet in geweest. De komende jaren gaan we met SALTA veel meten en monitoren op landbouwgrond in gebieden met verziltingsrisico.”

Zouttolerante gewassen

In de strijd tegen verzilting wordt op steeds meer plekken geëxperimenteerd met gewassen die bestand zijn tegen beperkte zoutgehaltes. ‘Beperkt’ wil zeggen dat een bodem een Elektrische Conductiviteit (EC) tussen de 4 en 8 heeft, legt Arjen uit. “De EC is de som van alle zouten, zoals chloride en natrium. Het overgrote deel van de landbouwgrond in Nederland zit onder de 4 EC, zeker buiten de kustprovincies. Bij de meeste gewassen gaat bij 4 EC of hoger de opbrengst naar beneden.” In vervolgonderzoek na de eerste proef met aardappelen op Texel, waar Arjen als promovendus bij betrokken was, testten de onderzoekers nog zo’n driehonderd aardappellrassen op zouttolerantie. Daarvan bleven er tien over met voldoende resistentie tegen zilte omstandigheden. Arjen: “Ook van andere gewassen, zoals biet, bloemkool en peen, weten we inmiddels dat je bepaalde rassen kunt verbouwen op een matig zilte bodem, zowel op zand- als kleigrond. Dat betekent dat je met zouttolerante rassen op plekken waar de verzilting niet al te ver oploopt prima gangbare landbouw kunt bedrijven.”

Buiten het onderzoek met de VU experimenteerde Van Rijsselberghe op zijn grond op Texel ook zelf nog met honderden rassen van verschillende gewassen, van komkommer tot tomaten en van kolen tot allerlei soorten granen. “Als je bedenkt hoeveel rassen er van elk gewas zijn, dan zitten daar vast een aantal tussen die tegen zout kunnen, was mijn gedachte. Vanuit dat idee ben ik van alles gaan proberen. Niet door heel wetenschappelijk allerlei genetische eigenschappen te bestuderen, maar gewoon door te kijken welke rassen zilte omstandigheden overleven en

welke niet. Zo heb ik een hele databank ontwikkeld van rassen die het goed doen bij zout. Ook ben ik zouttolerante gewassen gaan telen voor commerciële doelen. De zilte aardappel en peen zijn – vers of verwerkt als chips – te vinden in een aantal supermarkten. Vanwege mijn pensionering heb ik de teelt hiervan uitbesteed aan boeren in Friesland en Groningen. Ik verbouw nu alleen nog een paar zouttolerante gewassen die zijn bedoeld voor de proeftuin van WADZILT en wat lokale restaurants.”

Beter beheer

Toch zijn zouttolerante rassen geen *silver bullet*, benadrukt Arjen. “Zilte landbouw heeft ook nadelige gevolgen voor de bodem. Als je met brak water gaat beregenen, kan de bodemstructuur

“De landbouw is echt verslaafd aan zoet water”

onder druk komen te staan. Zeker bij kleibodems, waar door hoge concentraties natrium de bodem kan dichtslaan. Daarom moeten we ook inzetten op het voorkómen van verzilting. In Nederland hebben we jaarrond nog altijd een neerslagoverschot. Daarmee zitten we in een luxepositie. Als we zorgvuldiger met de neerslag uit natte periodes omgaan, kunnen we verzilting langer buiten de deur houden. Dat kan bijvoorbeeld door op een slimme manier te draineren zodat de bodem niet nog meer verzilt raakt of door regenwater op te slaan in ondergrondse waterbuffers.”

Op plekken waar verzilting onomkeerbaar is, biedt druppelirrigatie met zilt water uitkomst, vervolgt de onderzoeker. “Daarmee wordt water veel efficiënter gebruikt en voorkom je bladschade. Als

je gewassen beregent met grote spuitkanonnen, komt het water eerst op het blad. Als een blad dat zout opneemt, kan het verbranden. Daarmee gaat de groei van de plant – en uiteindelijk de opbrengst – achteruit. Met druppelirrigatie dien je het water rechtstreeks bij de wortels toe. En je brengt zo ook minder zilt water op het land, waardoor je de bodem minder beschadigt. Het is nu zaak dat we boeren handvatten geven om slimme keuzes te maken op het gebied van water- en bodembeheer. Als we verzilting afremmen, kunnen we de problemen in Nederland nog best een tijd beheersbaar houden. Maar zulke oplossingen vragen wel de nodige investeringen. Je moet per locatie en bedrijf goed kijken of het ook allemaal economisch rendabel is.”

Ook Marc pleit voor zuiniger gebruik van water. “De landbouw is echt verslaafd aan zoet water, daar moeten we van afkicken. Zolang er zoet water is, stellen veel boeren maatregelen uit. Vaak gaan ze pas wat doen als ze iets merken aan hun gewasopbrengst. En dan blijkt dat de bodem al behoorlijk verzilt is. Als je zo laat in actie komt, is dat niet alleen duurder, maar ook minder effectief. In andere landen kunnen we al zien waar dat toe leidt. In Spanje mislukken citrusoogsten door tekorten aan zoet water en in de VS stort de teelt van amandelen en pistachenoten in. Je kunt beter in een vroeg stadium al aan de slag gaan. Voorkomen is – zoals zo vaak – beter dan genezen.”

Vanwege de doemscenario’s uit andere landen blijft Marc zich met zijn proeftuin op Texel inzetten voor aandacht voor verzilting en het belang van zilte landbouw. “Misschien was ik in het begin mijn tijd iets te ver vooruit. Pas de laatste jaren groeit het bewustzijn voor de verziltingsproblematiek. Maar soms moet je eerst even een strijd leveren om iets te bereiken. Zoals een plant de strijd aanbindt met zilte omstandigheden. En dat kan uiteindelijk tot iets zoets leiden.” ■

De proeftuin van WADZILT

Zilte proeverij

Internationale studenten op bezoek bij WADZILT

Doe het lekker zelf/wormenhotel maken

Een beter milieu: waar begin je? Bij de grote vervuilers, natuurlijk. Maar je kunt ook zelf aan de bak! Door een wormenhotel te beginnen, bijvoorbeeld. Doe-het-groener Hilde Wijnen gaat ervoor en wordt wormenhotelier.

TEKST: HILDE WIJNEN ILLUSTRATIES: PÉPÉ SMIT

Tijgerwormen te gast

Zelf je groente- en tuinafval omzetten in compost voor tuin en balkon: veel circulairder dan dat wordt het niet. Een wormenhotel beginnen is een uitstekende manier om dat voor elkaar te krijgen. Een van de laagdrempeligste varianten is die waarbij je drie emmers op elkaar stapelt. Dat hoeven geen fancy exemplaren te zijn. Zelf vond ik afgelopen herfs drie gebruikte tuinemers op Marktplaats, een straat verderop kon ik ze ophalen. Stap een was gezet.

Kikkerland vol tijgerwormen

Toen de wormen nog, maar waar haalt een mens die vandaan? De welbekende regenworm is niet geschikt

als hotelgast, leer ik al snel. Voor het maken van compost van groenten- en fruitresten heb ik tijgerwormen nodig. Tijgerwormen? Leven er tijgerwormen in dit kikkerland? Ja dus. De tijgerworm is een inheemse soort en wordt ook wel mestworm genoemd. Dat klinkt al een stuk minder exotisch. Tijgerwormen zijn, zoals alles, online te bestellen, maar als het even kan, wil ik voorkomen dat mijn toekomstige hotelgasten op elkaar gepropt in een pakketje arriveren. Ik wil lokale wormen. Ik lees dat ze op te vissen zijn uit een composthoop (die ik niet heb) en dat je ze kunt lokken. Met een oude bananenschil of wat

rottende bladeren onder een omgekeerde bloempot heb je in no-time een tijgerwormenva. Of dat werkt, weet ik niet. In Arnhem gebeurt al van alles op wormengebied, dus ik laat dit experiment aan me voorbijgaan en bezoek in plaats daarvan een heus wormenfestijn.

Oogstfeest

Dankzij bewonersinitiatief Circulair Spijkerviertel staan er een wijk verderop verschillende wormenhotels die gebruikt worden door bewoners. Twee keer per jaar is er een oogstfeest. Dan worden de hotels geleegd en de tuinen en perkjes bedekt met een laag verse wormenhumus. Ik neem een kijkje tijdens zo'n oogstfeest, waar de wormenhotels barstensvol compost blijken te zitten. Het goedje heeft een typische geur. Als de hotels geleegd zijn en alle kronkelende bewoners weer beginnen aan een nieuwe ronde, krijg ik van de lokale wormenfluisteraar Germa, coördinator van het project, een handje wormen mee.

Wormenverwennerij

Tijgerwormen blijken alledaagse types. Kleiner, dunner en roder dan ordinaire pieren, maar ik zie nergens vervaarlijk blikkerende tanden en ook geen noemenswaardige streepjes. Thuis maak ik op advies van Germa een emmer klaar voor tijdelijke bewoning. Ik leg een (beetje vochtige) mix van herfstbladeren, stro en ongebleekte kartonsnippers op de bodem, doe de tijgerwormen erbij en strooi er keukenafval bovenop: verlepte blaadjes sla, vergeten champignons, appelklokhuisen, avocadoschillen en koffiepriet. Dat laatste is een delicatess voor de nieuwste bewoners van mijn balkon, heb ik me laten vertellen. De emmer sluit ik losjes af met een deksel. Wormen houden niet van zon op hun bol. Onderin de emmer zitten gaten voor de luchttoevoer.

En nu echt!

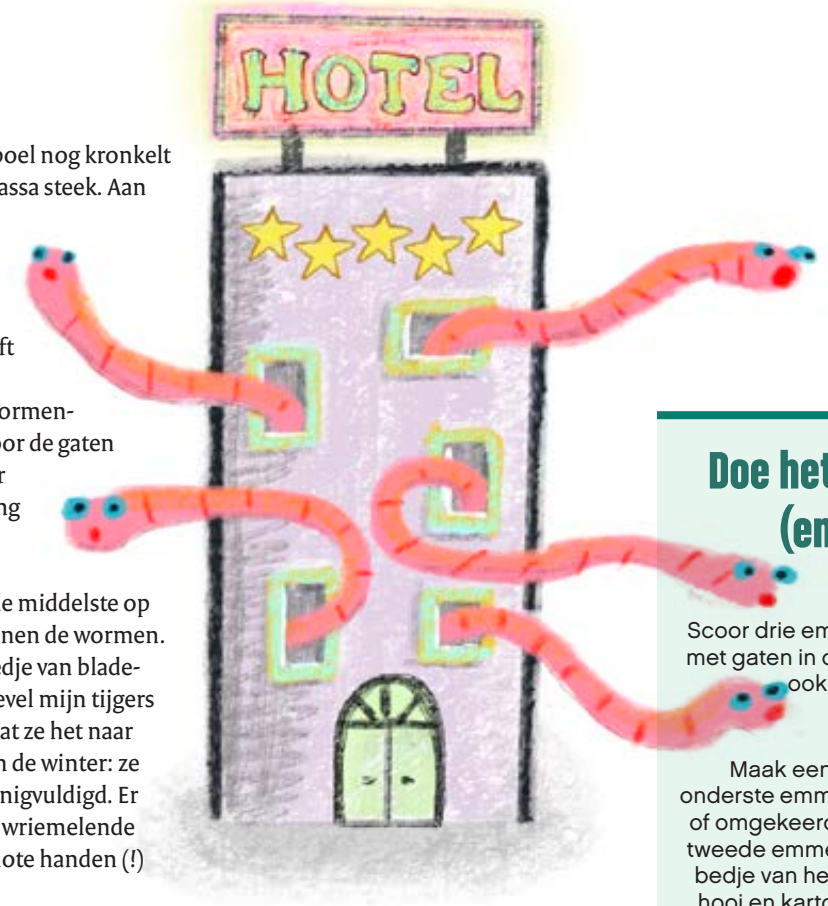
Een tijdlang laat ik mijn wormen aan hun lot over. Ik gooi zo nu en dan wat afval in

de emmer en kijk of de boel nog kronkelt als ik mijn hand in de massa steek. Aan het eind van de winter verhuizen ze naar het definitieve hotel. Het bouwen ervan is simpel. Van de drie emmers heeft de onderste geen gaten nodig. Die is er om de wormenthee op te vangen die door de gaten van de middelste emmer sijpelt. Om een verdieping te maken, leg ik op de bodem van de onderste emmer een steen waar de middelste op steunt. In die emmer wonen de wormen. Ik maak opnieuw een bedje van bladeren, stro en karton en hevel mijn tijgers voorzichtig over. Ik zie dat ze het naar hun zin hebben gehad in de winter: ze hebben zich flink vermenigvuldigd. Er komt geen einde aan de wriemelende bende die ik met mijn blote handen (!) aan het verhuizen ben.

Oef. Ze zitten erin. De bovenste emmer (ook met gaten) zet ik zachtjes bovenop de tweede (om de wormen niet te pletten, dek ik de boel eerst af met een laagje

stro) en daar gaan vervolgens de nieuwe resten in. Het idee is dat de wormen na het eten en uitpoepen (composteren) van het voedsel in de middelste emmer vanzelf door de gaten naar boven klimmen en daar verder gaan. Zodra de middelste emmer omgezet is in compost, kan de inhoud in de tuin of de balkonpotten, zet je de lege emmer er weer bovenop en begint het festijn opnieuw.

Doe het lekker zelf (en nu jij)!

1

Scoor drie emmers, waarvan twee met gaten in de bodem. Die kan je ook zelf boren.

2

Maak een verhoging in de onderste emmer met een baksteen of omgekeerd bloempotje. Zet de tweede emmer erop en leg er een bedje van herfstbladeren, stro of hooi en kartonsnippers in. Maak het mengsel een beetje vochtig, maar niet té.

3

Koop of vind een handje tijgerwormen of vang je eigen kudde (succes!). Kies een beschutte plek (niet in de regen, volle zon of vrieskou) voor je hotel.

4

Verwen je tijgerwormen met lekkers (géén: gekookt eten, vlees, vis, snijbloemen waar gif op zit, gebleekt karton, wél: rauwe groenten en fruit, onkruid, koffiedik, eierschillen en theezakjes zonder nietjes).

5

Controleer wekelijks of alles goed gaat. Heb geduld en bouw na een paar maanden je eigen oogstfeestje!

6

De wormenthee in de onderste emmer is goud waard. Verdun het met water (1 op 20) en geef je kamerplanten een boost.

“Nieuwe vooruitgang draait om langzamer en zinvoller leven”

Groene groei is een illusie, vindt econoom Paul Schenderling. Hij pleit voor een postgroei-benadering: minder consumptie, meer focus op kwaliteit en een economie die binnen de draagkracht van de aarde blijft.

TEKST: MARJOLEIN KOSTER BEELD: SHUTTERSTOCK

Is het mogelijk om de vijf grootste veroorzakers van milieuschade – uitstoot van broeikasgassen, materiaalgebruik, landgebruik, waterverbruik en uitstoot van giftige stoffen – tegelijk én snel genoeg terug te dringen, terwijl de economie blijft groeien? Nee, zegt Paul Schenderling in zijn boek *Er is leven na de groei*.

De helft van alle milieuwinst, met name behaald door technologische ontwikkelingen, wordt tot nog toe weer teniet gedaan door consumptiegroei. Dit verschijnsel, dat bekendstaat als de Jevons-paradox, is niet nieuw. Toen in de negentiende eeuw de kolenvoorraden in Engeland begonnen op te raken, werden er maatregelen genomen om kolen efficiënter te gebruiken. Maar juist daardoor raakten de voorraden nog sneller uitgeput: grotere efficiëntie leidde tot lagere prijzen, en lagere prijzen zorgden voor meer consumptie.

Je pleit voor een postgroei-maatschappij. Hoe ziet die eruit?

“Postgroei gaat tegen de stroom in, omdat we zo gewend zijn geraakt aan het idee van economische groei. Niet alleen economen geloven daarin, wij zijn allemaal opgegroeid met die illusie. We hebben een bijna grenzeloos vertrouwen in technologie: de overtuiging dat technologische oplossingen onze problemen wel zullen verhelpen. Daardoor lijken we het idee te hebben dat we onze huidige levensstijl kunnen behouden en toch binnen de draagkracht van de aarde kunnen blijven. Dat idee is onderdeel geworden van ons vooruitgangsgeloof. Postgroei stelt daar een ander vooruitgangsverhaal tegenover. De logische reflex is vaak: ‘Als de groei stopt, stopt ook de vooruitgang.’ Maar dat is een groot misverstand. Na het tijdperk van economische groei komt er geen stilstand of achteruitgang, maar een nieuw tijdperk waarin kwaliteit centraal staat: van producten, arbeid, ons leven en onze leefomgeving. Het is een verschuiving van kwantitatieve naar kwalitatieve groei. Waar het oude vooruitgangsverhaal draaide om méér, groter en sneller, draait het nieuwe om betere, langzamere en zinvollere manieren van leven.”

Om daar te komen, moeten we beleid maken op de vraagzijde van de economie, zeg jij. Hoe?

“Alleen vergroenen aan de productiekant is niet genoeg. Groene producenten doen hun best om schoner te werken,

maar er is te weinig vraag naar die producten. Consumenten, bedrijven en overheden kiezen meestal voor het goedkoopste aanbod, soms ook geïmporteerd uit landen met lagere milieustandaarden. Dat maakt het voor groene bedrijven bijna onmogelijk om te concurreren.

De oplossing ligt in het beprijzen van milieuschade via heffingen, die zichtbaar worden in de consumentenprijs. Zo wordt een wasmachine met hoge milieukosten automatisch duurder, tenzij de producent kan aantonen dat hij duurzaam produceert. Dit moet ook gelden voor importproducten, anders blijft er oneerlijke concurrentie.

Een stap verder is een progressieve heffing: hoe meer iemand consumeert – zoals vaker vliegen – hoe hoger het tarief. Uiteindelijk moeten we ook de totale consumptiegroei afremmen. Dat betekent minder werken en minder consumeren. Alleen zo voorkomen we dat milieuwinst steeds opnieuw ongedaan wordt gemaakt.”

Werkt het? Gaan mensen dan echt minder consumeren?

“Het verhaal van postgroei is nog radicaler: om consumptie als geheel te stabiliseren, moeten we de komende decennia ook minder gaan werken. Euro’s die er niet zijn, kun je ook niet uitgeven. Door vervuilende consumptie duurder te maken én mensen meer vrije tijd te geven, zal de totale consumptie dalen. Vooral die met een grote milieu-impact. In een postgroei-samenleving ontstaat ruimte voor maatschappelijke initiatieven en creatieve oplossingen voor problemen die je niet met geld oplost. Het biedt een ander perspectief op vooruitgang en versterkt onze democratie.”

Hoe eerlijk is het om de prijs bij de consument te leggen?

“De rekening komt uiteindelijk altijd bij de consument terecht. Ook nu al, via de prijs. Alleen is het huidige systeem dat inzet op schonere productie, weinig effectief: het prijsverschil is klein en de vervuiling blijft bestaan. Een aanpak via de consumptiekant is veel effectiever. Dan wordt vervuilende consumptie echt duurder, en schoon consumeren de norm. Het vraagt wel om politiek ingrijpen. Voor 30 procent van de huishoudens met de laagste inkomens moet compensatie komen. Bijvoorbeeld via een dividend of toeslag.”

Hoe zorg je ervoor dat de rijken hard genoeg geraakt worden om hun vervuilende leefstijl aan te passen?

“Door nadrukkelijk te pleiten voor een progressieve belasting op consumptie en vermogen. Wie veel consumeert, betaalt meer, en dat zijn vooral de rijkste 10 en – helemaal extreem – de rijkste 1 procent. Hun ecologische voetafdruk is twee tot vier keer zo groot als die van een gemiddeld huishouden. Voor de gewone burger kan dit juist gunstig uitpakken: minder belasting op arbeid, meer op vervuiling, en compensatie voor lage inkomens. Zo wordt het eerlijker én effectiever.”

“Euro's die er niet zijn, kun je ook niet uitgeven”

Is er dan geen enkel politiek beleid gericht op de aanbodzijde geweest dat wél werkte?

“Een maatregel die enigszins werkt, is het stellen van milieunormen aan producten – zoals het maximumvermogen voor stofzuigers. Die zogenaamde eco-designrichtlijnen

zullen de komende jaren breder worden ingezet, bijvoorbeeld op textiel. Als je ze goed handhaaft, kunnen ze ook gelden voor import. Anders zullen bedrijven vaak het chantage-argument gebruiken: dreigen om de productie naar andere landen te verplaatsen.

Helaas is de handhaving op dit moment zo lek als een mandje. Chinese webshops krijgen hun spullen zonder problemen door de douane, ook al voldoen die totaal niet aan Europese regels, laat staan aan milieunormen. In theorie is het een goed systeem, maar in de praktijk werkt het niet.

Wat wél werkt, is een stevige milieuheffing bij de kassa, zowel online als in fysieke winkels. Niet met kleine symbolische toeslagen, maar met serieuze bedragen die alle milieuschade meenemen. De heffing moet dus de optelsom zijn van al die vormen van impact.”

Hoe beïnvloedt de handelsoorlog van Trump dit idee?

“Het maakt mijn verhaal alleen maar urgenter. Want wat gebeurt er met het Chinese exportoverschot als de Verenigde Staten de grenzen sluiten? Grote kans dat die stroom aan producten richting Europa komt. En dat maakt milieubeleid nóg minder effectief, zeker als we blijven toestaan dat extreem goedkope, vervuilende producten de EU binnenkomen.

De druk op Europese politici om milieuwetgeving af te zwakken is nu al groot, en zal alleen maar toenemen. We staan op een kruispunt: kiezen we voor afzwakking, of durven we onze milieuregels juist te versterken en echt te handhaven aan de grens? Dit is het moment voor Europa om het hoofd koel te houden en te kiezen voor een eigen koers, voor een economie die draait om kwaliteit in plaats van kwantiteit. Maar dan moeten we er ook naar durven handelen.”

Commentaar

Bram van Liere, Julia Steinberger en Rens van Tilburg reageren op Paul Schenderling. Zie volgende pagina.

Bram van Liere

Campaigner eerlijke klimaatoplossingen bij Milieudefensie

“Paul heeft terechte kritiek op economische groei, die is voor grote delen van de wereld funest. Milieudefensie is ook voorstander van progressieve maatregelen om milieubeleid effectiever te maken. We hebben laatst de energiebelasting doorberekend: als je energiebelasting eerlijker verdeelt over verschillende inkomenscategorieën, bespaart dat 5,4 megaton CO₂-uitstoot. Een spectaculaire vondst! Eerlijk beleid levert dus echt milieuwinst op.

“Dat je alleen op vraag moet sturen, vind ik minder overtuigend”

Dat je alleen op vraag moet sturen, vind ik minder overtuigend. Aanbod reguleren kan op veel manieren. Als Schiphol moet krimpen bijvoorbeeld, is dat feitelijk een aanbodmaatregel die wel degelijk gaat helpen. Ook onze rechtszaken richten zich natuurlijk tegen aanbieders van allerlei vervuulende spullen. Zij hebben hun eigen verantwoordelijkheid.

De tegenstelling groei versus geen groei stelt hij ook erg absoluut. Ik ben niet tegen groei in sommige sectoren: windmolens, zonnepanelen. En sommige mensen mogen juist wel wat meer verbruiken. Iedereen genoeg om goed te kunnen leven is een belangrijk criterium en daar zal, zeker internationaal, ruimte voor moeten zijn. Ik vind het niet terecht om mensen aan de onderkant van de ladder te vertellen: het moet allemaal minder. En als je wat minder werkt, krijg je een zinvoller leven. Voor iemand die twee of drie ploegendiensten draait om de huur te kunnen betalen, is dat geen charmante boodschap.”

Julia Steinberger

Professor ecologische economie aan de Universiteit van Lausanne

“Pauls benadering is een beetje beperkt: postgroei gaat verder dan het niveau van consumptie, prijzen en verdelingsvraagstukken. Postgroei-economen willen de bestaande economie niet behouden, alleen dan een stukje kleiner. We willen juist fundamenteel veranderen hoe de productie is georganiseerd en hoe consumptiepatronen ontstaan. We willen de economie op systeemniveau veranderen, inclusief besluitvormingsprocessen en eigendomsverhoudingen. Misschien klinkt het utopisch, maar postgroei biedt een perspectief waar mensen enthousiast over kunnen worden. Niet ‘het moet allemaal minder’ maar ‘dit is iets wat wij willen, omdat die economie beter zal zijn voor ons allemaal’. Daar hoort ook economische democratie bij, wat betekent dat mensen zelf besluiten wat ze nodig hebben en hoe dat wordt geproduceerd en geconsumeerd. Er zijn onderzoeksmethodes om te bekijken hoe groepen mensen nadenken over hun behoeftes, hoe die bevredigd kunnen worden, hoe ze dat willen aanpakken. In een wijk bijvoorbeeld, of op nationaal

“Ja, wij zijn consumenten, maar we zijn veel meer dan dat”

niveau met een burgerraad. Dat levert enorm interessante inzichten op. Mijn grootste hobby de afgelopen 1,5 jaar was: echt doordenken wat neoliberalisme betekent. Er zijn behoorlijk wat *overconsumers* op de wereld, maar ook veel mensen die te weinig hebben. Dat is de reden waarom we onze maatschappij moeten hervormen, met menselijk welzijn als kern. Ja, wij zijn consumenten, maar we zijn veel meer dan dat.”

Rens van Tilburg

Econoom, Instituut voor Milieuvraagstukken aan de VU Amsterdam

“Met *zero growth*, *degrowth* of postgroei als uitgangspunt voer je al snel de verkeerde discussie. Je moet je verdedigen tegen argumenten als ‘moeten mensen in arme landen – en arme mensen in het westen – ook inleveren, dan?’ Met de uitspraak ‘op een eindige planeet kan geen oneindige groei bestaan’ ben ik het principieel oneens. Groei hoeft niet te bestaan uit dingen die je op je voet kunt laten vallen. Het kunnen ook immateriële waarden zijn, diensten zoals coaching of yoga. Het is best mogelijk dat de economie dan blijft groeien en toch duurzaam wordt. Het punt is: groei is niet het relevante cijfer. Ik reken mezelf tot de groei-agnosten. Het gaat niet om groei, dus heb het er ook niet over. Waarover wel? Over hoe gezond en gelukkig mensen zijn en wat ze daarvoor nodig hebben, binnen planetaire grenzen.

“Ik vind het problematisch om alles in te zetten op beprijsing van CO₂-uitstoot”

Wat ik problematisch vind: Paul zet alles in op beprijsing van CO₂-uitstoot. Dat roepen economen al 40 jaar, en zie waar we nu staan. Het ligt politiek heel moeilijk, mensen schrikken van dingen die duurder worden en er is weinig vertrouwen in een overheid die in staat moet zijn om te compenseren. Beprijsing moet bovendien internationaal gelden. Of het nu slechte of goede tijden zijn, je moet wel nadenken over de haalbaarheid. Maatregelen als normering, het inkoopbeleid van de overheid of subsidiëring zijn praktisch beter uitvoerbaar. Paul legt al zijn eieren in één mandje – en dat is niet het minst haalbare.” ■

AASH SITAL

Aash Sital bevrijdt in Rotterdam duiven van de draadjes om hun poten. Daarmee voorkomt ze *stringfoot*, een aandoening waardoor duiven hun tenen kwijtraken.

TEKST: ANNE HAVELAAR BEELD: ROBERT ELSING

“Ik had als stadsmens nooit echt oog voor duiven. Tot ik met een vriend op een terras zat en duiven zag rondscharrelen. Bijna allemaal misten ze teentjes. Eén duif had zijn tenen nog, maar ik zag draad om zijn poten. Toen wist ik: ik ga hem helpen. Die vriend verklaarde me voor gek. ‘Het zijn maar duiven, joh’, zei hij. Ik heb de duif met brood gelokt en hij kwam meteen. Met een nagelschaartje, dat altijd in mijn tas zit, knipte ik het draad los. De duif vloog weg en ging me vanaf een dakje zitten aankijken. Alsof hij wilde zeggen: er zijn nog veel meer duiven met dit probleem! Vanaf dat moment is het mijn roeping om *stringfoot*, draadvoet, bij duiven te bestrijden.”

Lijdensweg

“De draadjes en mensenharen die *stringfoot* veroorzaken liggen overal: op marktplaatsen, bij kleermakers en bij kledingwinkels. Ze komen om de pootjes van duiven terecht als die op de grond naar eten zoeken. Duiven hebben geen sterke, scherpe snavel zoals kraaien bijvoorbeeld, dus ze krijgen de draden er niet zelf af. Uiteindelijk raken hun teentjes bekneld en vallen ze af. Dat moet een lijdensweg voor die beestjes zijn. Ik heb inmiddels meer dan 2500 duiven geholpen. Ik lok ze met duivenvoer. Ze kennen me en laten zich makkelijk vangen. Daarna schuif ik een grote sok over hun kop en vleugels, zodat ze niet kunnen wegvliegen, en dan snijd

ik de draadjes los. Als de wond diep is, ontsmet ik die en soms moet ik zelfs pootjes spalken.”

Populatiecontrole

“Het is helaas wel dweilen met de kraan open, want er komen steeds meer duiven bij. Daarom ben ik voorstander van populatiecontrole. In België doen ze bijvoorbeeld anticonceptiemiddel in het voer. In veel Duitse steden staan duiventillen waar duiven voer en een nestplek krijgen. De eitjes worden geschud, of vervangen door nepeieren. Als er minder duiven komen, zien mensen ze hopelijk ook niet meer als overlast, maar als levende wezens die ook recht hebben op een goed bestaan.” ■

Vissers ver van zee

De regering van Senegal verplaatst vissersgemeenschappen die worden bedreigd door zeespiegelstijging, met geld van de Wereldbank, naar het droge binnenland. Maar daar is geen werk. “Ik denk dat ze ons gewoon weg willen hebben om zonder gedoe gas te kunnen winnen op zee.”

TEKST: HANS WETZELS BEELD: MICHAEL RHEBERGEN

In de stoffige straatjes van Diougop, in het noorden van Senegal, hangt een spookachtige stilte. Een paar geiten liggen in de schaduw te schuilen voor de ongenadige middagzon. Verder is het nieuwbouwproject voor een groot deel uitgestorven.

De geelwitte huisjes huizen in Diougop zijn gloednieuw, op een desolate zandvlakte verderop wordt nog druk gebouwd. Met miljoenen dollars van de Wereldbank worden hier meer dan vierhonderd woningen uit de grond gestampt. De bedoeling is om er kustbewoners te herhuisvesten die bedreigd worden door zeespiegelstijging.

In Diougop is elektriciteit en een waterleiding, maar de bewoners zijn boos. Hun nieuwe woonplek ligt namelijk 10 kilometer verwijderd van de zee waarvan

ze voor hun inkomen afhankelijk zijn. Zo ver van de kust is het onmogelijk voor bedrijfjes om te overleven; er is geen openbaar vervoer en winkeltjes komen niet van de grond. Maar er is meer. “De visserij is voor ons niet alleen maar onze broodwinning”, zegt Boly Fall, visser van beroep. “De zee is wie wij zijn. Nog steeds sta ik elke morgen vroeg op om naar de kust te gaan. Dat doet iedereen hier. Overdag is Diougop compleet verlaten.”

Dichtbevolkt kustgebied

Senegal is een land van vissers. Voor de kust van de voormalige Franse kolonie komen de uitlopers van twee vruchtbare visgronden samen: het Atlantische Oceaan-aangebied rondom de Canarische Eilanden en de Golf van Guinea. Ongeveer 40 procent van alle dierlijke eiwitten die in Senegal geconsumeerd worden, komt uit zee. De lokale economie is grotendeels

afhankelijk van de visserij, elke dag varen vanaf de kust duizenden houten prauwen uit om sardines en andere kleine vissen te vangen. Zo gauw de boten aan land komen, wordt de vangst op de visafslag aan het strand verkocht aan lokale handelaars en vissersvrouwen. Die drogen of roken de vis en verkopen hem op de markt door aan vrouwen die er thuis het nationale gerecht van Senegal mee bereiden: thieboudiënne (rijst met vis en kruiden).

Maar de ruim 700 kilometer tellende kustlijn van Senegal wordt volgens de Verenigde Naties ernstig bedreigd door klimaatverandering. Elk jaar stijgt de zeespiegel met 1,4 millimeter. Daardoor is de oceaan de afgelopen 50 jaar met gemiddeld 1 meter per jaar landinwaarts geschoven. Als die stijging doorzet, komt er later deze eeuw circa 6 duizend vierkante kilometer aan laagliggend kustgebied onder water te staan: een economische ramp in een land waar 60 procent van de bevolking aan zee woont en werkt. Mensen die dicht aan de kust wonen, zullen daarom moeten vertrekken. Maar Boly vreest dat door de opgelegde her-

huisvesting de levensomstandigheden alleen maar zullen verslechteren. “Wij wonen hier zonder vreugde”, zegt hij in een huis waarvan de muren zijn zwartgeblakerd vanwege een binnenbrand door slecht aangelegde bedradingen. “En de Wereldbank doet geen enkele moeite om onze problemen op te lossen.”

Zware stormen

De meeste vissers in het noorden van Senegal wonen op het smalle en zanderige schiereiland Langue de Barbarie, dat zich rondom de stad Saint-Louis meer dan 20 kilometer in zee uitstrekt. In 2018 werd het gebied getroffen door een nachtelijke vloedgolf van meer dan 4 meter die een spoor van verwoesting achterliet. Onder invloed van klimaatverandering wordt de kust van Senegal steeds vaker getroffen door zware stormen.

De gepensioneerde visser Amadou Diague laat in de visserswijk van Saint Louis zien hoe groot de schade van de vloedgolf nog steeds is. Van veel kustwoningen is alleen nog een verbrokkeld fundament over. De moskee en een van de schooltjes in de wijk zijn volledig

Een familie wacht tot de vissersbootjes terugkeren met verse vangst

weggevaagd. Tegenwoordig bidden de buurtbewoners in een houten keet. Amadou wijst naar de stenen bouwsels achter hem: “Tijdens het hoogwater van 2018 zijn veel gebouwen hier gewoon weggespoeld. Dus we weten niet hoelang we nog kunnen blijven.”

Na de vloedgolf van 2018 riep de regering de hulp in van de Wereldbank. Er moest een plan komen voor de herhuisvesting van de naar schatting 80 duizend mensen die wonen in de door het stadsbestuur vastgestelde risicozone van 20 meter tot aan de kust. De Wereldbank stelde vervolgens het Saint-Louis Emergency Recovery and Resilience Project (SERRP) samen. Daarmee konden de 2,5 duizend directe slachtoffers van de vloedgolf worden opgevangen in een tentenkamp, waarna landinwaarts een start

werd gemaakt met de bouw van nieuwe dorpjes – zoals Diougop. Voor het hele project heeft de Wereldbank 80 miljoen dollar beschikbaar gesteld. Uiteindelijk is het de bedoeling dat 11 duizend kustbewoners een nieuwe woning krijgen in het binnenland.

Wanhoop

Het herhuisvesten van zo veel mensen gaat niet zonder slag of stoot. Want in de praktijk weten de vissers niet hoe ze zo ver van de kust hun geld moeten verdienen. Daarom reizen ze dagelijks terug naar zee, wat de economische levensvatbaarheid van de nieuwe wijk ondergraaft. Boly Fall is behalve visser ook president van de bewonersvereniging in Diougop. “De golven hebben onze huizen vernietigd en nu wonen we te ver van de kust. We verliezen onze band met de visserseconomie, en dat is het enige wat we kennen”, vertelt hij op afgemeten toon. “Als een goede vangst aan land komt, dan moeten onze vrouwen eerst een taxi nemen naar het strand. Als ze daar aankomen, zijn de beste vissen allang verkocht. Het is leuk om weer een huis te hebben. Maar in feite wonen we hier uit wanhoop, omdat er geen andere keus is.”

Voor de vissers en de vrouwen zijn de aanpassingen moeilijk te verteren, vooral omdat veel belofde voorzieningen ternauwernood tot stand komen, foetert Khady Beye Sene. Zij woont al sinds 2018 in Diougop. “De Wereldbank belooft al sinds het begin dat er een busverbinding naar de kust komt. Ik heb in 6 jaar nog geen bus zien rijden. Er is geen dokter in de buurt en ook naar de markt gaan kost veel tijd. We konden geld lenen, maar alleen onder erg ongunstige voorwaarden. Alle kleine winkeltjes en kleermakerateliers die we probeerden op te zetten, zijn failliet gegaan. Omdat hier overdag niemand is.”

Tenten op een zandvlakte

Saint-Louis was ooit een rijk en belangrijk handelsknooppunt. De Fransen bombardeerden de nederzetting aan de monding van de rivier de Senegal tot

hoofdstad van Frans-West-Afrika. Het historische stadscentrum is UNESCO Werelderfgoed en staat vol met oude koloniale architectuur in afbladderende pastelkleuren.

Nadat de Wereldbank een projectovereenkomst ondertekende met de centrale regering in Dakar, zijn veel uitvoerende taken terechtgekomen bij het stadsbestuur van Saint-Louis. Boun Daouda Soumaré is directeur-generaal van het gemeentelijke ontwikkelingsbureau en houdt zich bezig met de uitvoering

“Het heeft geen zin een kapperszaak te beginnen in een wijk waar overdag niemand is”

van het SERRP. In zijn boekenkast staan wetenschappelijke rapporten over klimaatverandering naast het werk van islamitische profeten.

“We hebben hier de laatste jaren meerdere incidenten gehad die allemaal te maken hadden met zeespiegelstijging”, vertelt hij. “Een belangrijk gevolg daarvan was het besluit om mensen te gaan herhuisvesten in samenwerking met de Wereldbank. Zo’n internationale instelling doet alleen zaken met nationale overheden. Dus het geld gaat eerst daarnaartoe en dan druppelt het pas langzaam onze kant uit. Daardoor hebben de overstromingsslachtoffers uit 2018 3 jaar in tenten moeten wonen op een zandvlakte. Ik snap wel dat ze niet tevreden zijn.”

Boun maakt zich zorgen over hoe haalbaar de herhuisvesting op de lange termijn is. Er moeten immers erg veel

Een groep vrouwen verdeelt de verse vis op het strand van Saint-Louis

Het door een storm verwoeste schiereiland Langue de Barbarie

mensen verplaatst worden die al generaties lang niets anders kennen dan het vissersleven. Hij trekt met zijn vinger een denkbeeldige lijn op zijn eikenhouten bureau: “Dit hier is de kust en in deze kwetsbare zone is het verboden om nieuwe woningen te bouwen. De visserswijk in die zone is het meest dichtbevolkte deel van de stad. In de toekomst zullen er dus nog veel meer mensen moeten vertrekken omdat de zeespiegel blijft stijgen. Voor hen worden nieuwe woningen gebouwd. Nu al geven veel families aan niet te willen verhuizen. De moskee waar ze naartoe gaan ligt in de buurt en ze zijn gewend aan hun leven bij de zee.”

Speciale economische zone

Een deel van het projectbudget van de Wereldbank is bestemd voor de ontwikkeling van een speciale economische zone bij Diougop. Daar moeten bijvoorbeeld voedselabriekjes en kweekvisbedrijven gebouwd gaan worden. Zo wil de bank werkgelegenheid creëren in Diougop zelf zodat er een lokale eco-

nomie kan ontstaan die losstaat van de traditionele visserij. Daartoe zijn begin 2025 enkele leencontracten getekend tussen de Wereldbank en vijf Senegalese bedrijven. Samen willen zij een geïntegreerd boerenbedrijf opzetten dat schapen- en kippenvlees gaat produceren. Een woordvoerder van de Wereldbank benadrukt dat over zulke initiatieven uitgebreid overleg is geweest met zowel het stadsbestuur als de bewoners: “Leden van de gemeenschap waren nauw betrokken bij de beoordeling van de huisvestingslocatie in Diougop. De behoeftes van mensen kunnen met het verstrijken van de tijd echter veranderen. Om hen de mogelijkheid te geven hun zorgen te uiten, hebben we een klachtenprocedure geïntroduceerd.”

Boun is kritischer: volgens hem besteedt de Wereldbank veel te weinig aandacht aan de behoeften en belangen van de lokale bevolking. “De Wereldbank investeert in sectoren die niet binnen het interessegebied van de mensen vallen”,

legt hij uit. “Bovendien zijn allerlei werkgelegenheidsprojecten mislukt omdat het helemaal geen zin heeft om een kapperszaak te openen of als kleermaker te beginnen in een wijk waar overdag niemand is. Zo’n bank is erg groot en ze werken top-down. Ze vragen weinig aan de bevolking die ze zeggen te willen helpen. Dat is tragisch: het doel is natuurlijk wel degelijk om mensen te redden van de golven.”

Gaswinning

Het wantrouwen tegen de herhuisvesting wordt nog eens extra aangewakkerd nu er pal voor de kust van Saint-Louis gas gewonnen wordt. De Britse oliegi-gant BP startte eind 2024 samen met staatsbedrijf Petrosen en het Texaanse Kosmos Energy de gaswinning in het Greater Tortue Ahmeyim (GTA) veld. Volgens Amadou Diague begrijpen veel vissers niet dat zij hun huis moeten verlaten vanwege klimaatverandering, terwijl westerse multinationals fossiele brandstoffen komen oppompen. Zeker omdat

het gas uit het GTA-veld bijna uitsluitend bestemd is voor de export naar Europa.

Als klap op de vuurpijl ligt het platform van BP midden in een gebied waar altijd gevestigd werd. Amadou wijst naar de oceaan: “Er zaten altijd heel veel goede vissen in dat stuk zee. Sterker nog, veel vissen nestelen graag rondom de poten van het platform. Maar het is ons verboden om daar nog langer in de buurt te komen. We hebben een grote protestactie georganiseerd om de regering te laten weten dat we uit onze eigen viswateren gegooid werden. Maar naar ons luistert helemaal niemand.”

Europese vraag

De protesten van de vissers zijn wel doorgedrongen tot Daouda Dienne, energie-analist van het Natural Resource Gover-

nance Institute (NRGI) in de hoofdstad Dakar. Hij kijkt kritisch naar de gevolgen van de gaswinning voor de lokale visserij en zet grote vraagtekens bij de economische haalbaarheid van het gasproject. Eind 2024 publiceerde NRGI een kritisch rapport om te waarschuwen tegen een te grote exportafhankelijkheid van gas. Op dit moment probeert de regering van Senegal met name Europese landen die alternatieven zoeken voor Russisch gas te strikken als afnemer. Maar als er andere energieleveranciers gevonden worden, kan de huidige gasvraag uit Europa opeens wegvallen, vreest Daouda.

NRGI adviseert de Senegalese regering daarom juist meer te investeren in de ontwikkeling van hernieuwbare energie. “Nu wil Europa veel gas kopen. Maar dat hoeft over 5 jaar niet meer zo te zijn”,

legt Daouda uit. “En in Senegal zelf zijn er bijna geen gaspijpleidingen, dus de eigen bevolking heeft er niets aan. Wij hebben berekend dat het tot 2 miljard dollar kan kosten om het gas dat voor de kust gewonnen wordt bij huishoudens in eigen land te krijgen. Zulke investeringen zijn voor een arm land als dit een veel te groot risico.”

Daouda waarschuwt dat traditionele sectoren als de visserij nu worden opgeofferd in de hoop veel geld te kunnen verdienen aan gasexporten die zwaar kunnen gaan tegenvallen. Op de langere termijn zal dat de lokale economie veel schade berokkenen, vertelt de analist: “De zee rond het gasplatform bij Saint-Louis is tot verboden gebied verklaard en dat leidt tot grote maatschappelijke spanningen. Er moet op zijn minst financiële compensatie komen voor lokale vissers. Maar ik vrees dat zoiets nooit van de grond komt en de gasbelangen simpelweg zwaarder wegen dan die van vissersgemeenschappen.”

Pottenkijkers

De contouren van het gasplatform steken scherp af tegen een ondergaande zon. Verderop klieft een houten prauw door de hoge golven richting strand, terwijl een groepje jonge vrouwen visresten de zee in kiepert. Amadou zit in een plastic kuipstoel voor de overblijfselen van een door de vloedgolf weggeslagen huisje en speelt met een kralensnoer. Omdat vissers elke dag de weersvoorspellingen nauwgezet in de gaten houden, hebben ze de effecten van klimaatverandering sneller door, vertelt hij. “Ik heb het gevoel dat de Wereldbank en onze regering ons voor de gek houden. Ze luisteren niet als er bezwaren zijn, maar zeggen wel dat we moeten vertrekken. Intussen wordt er een gasplatform gebouwd op zee en mogen wij opeens niet meer vissen. Ik denk dat ze ons gewoon weg willen hebben om zonder pottenkijkers gas te kunnen winnen op zee.” ■

Dit artikel is mogelijk gemaakt dankzij financiering van het Pulitzer Center. Met medewerking van de Senegalese journaliste Borso Tall.

De veldmuis en de boktor hebben er een fan bij

Eindelijk is er dan een stikstofplan. Niet dat er iets zinnigs in staat, of dat die keuzes worden gemaakt die zo hard nodig zijn. Daar zorgt de BBB wel voor. Laten we vooral niet echt werk maken van inkrimping van de veestapel, ook al heeft die veel grotere gevolgen dan bossen dor en dood als brandhout. De bio-industrie is ook verantwoordelijk voor de enorme uitstoot van broeikasgassen zoals methaan en lachgas – veel schadelijker nog dan CO₂, de verzuring van ons grondwater, bodemuitputting, mestoverschotten en kap van regenwoud voor de productie van veevoer. Dan is er nog de intensieve landbouw en bloementeel die gebruik maakt van bergen kunstmest en dodelijke pesticiden die insecten zoemend ten onder laten gaan. Maar wie maakt zich druk om een levenloze bodem zonder wormen en pissebedden? Weinigen, zo blijkt uit onderzoek van Naturalis naar de staat van biodiversiteit in Nederland. Volgens het onderzoeksinstituut gaat het ronduit ‘beroerd’ met veel plant- en diersoorten. Niet voor het eerst zijn we binnen Europa koploper in datgene waarin je dat precies niet moet willen zijn. De Nederlandse lucht, bodem en grondwater zijn het meest vervuild én het is, opnieuw, bijzonder slecht gesteld met onze flora en fauna.

Er zijn stapels onderzoeken waarin te lezen valt hoe slecht het met onze natuur gaat. Toch is het onderzoek van Naturalis uniek. Nooit eerder werden er zoveel verschillende data over onze natuur aan elkaar gekoppeld. Dat bleek bij bepaalde diersoorten nog best lastig. Er zijn vogelspotters te over die desgevraagd graag vogels tellen. En ook vlinders worden met liefde door ouders en kinderen in de achtertuin geteld. Het zou andere diersoorten, vooral insecten, volgens de onderzoekers aan een ‘fanclub’ ontbreken. Daardoor weten we niet eens hoeveel boktorren en mieren er eigenlijk nog rondkruipen. Nu moet ik er ook niet aan denken om oorwormen of duizendpoten te gaan tellen (waarbij er op mijn balkon in Amsterdam-Noord helemaal niets te tellen valt), maar het roept wel vragen op. De kans dat die spaarzame huismus of schaarse kievit een elastiekje en géén worm aan de piepende kleintjes voert, lijkt zo wel heel groot. Zij herkennen het verschil tussen een worm en

elastiek niet, en daarbij: hoeveel wormen zijn er eigenlijk nog? Dat weten we dus niet, want niemand die ze telt. Er zijn ook diersoorten waar het beter mee gaat, vertelden de onderzoekers. Als vanzelfsprekend ging daar in vrijwel alle media de meeste aandacht naar uit. Juist de otter, bever, zeearend en das werden aangehaald. Maar de groeiende aanwezigheid van bepaalde dieren wordt zelden als een echt positieve ontwikkeling geduid. De aanwezigheid van dieren in Nederland, hoe weinig en spaarzaam ook, lijkt eerder een probleem. Laat ik over de wolf maar niet eens beginnen. Maar ook over de das of bever klinkt de berichtgeving weinig enthousiast. Ze zouden burchten bouwen onder het spoor of dammen en dijken ondermijnen, en dat levert ongemak op. Of wellicht nog erger: het kost veel geld. Dat hebben we voor de natuur schijnbaar niet over.

Tal van dieren die essentieel zijn voor de voedselketen en het ecosysteem, zoals bromvliegen en microalgen, verwaarlozen we dus. Ook praten we nauwelijks over al die diersoorten die, mede door de bio-industrie en intensieve landbouw, op de rode lijst staan: de grutto, de veldmuis en zelfs het konijn. In plaats daarvan gaat het over die spaarzame diersoorten die zich nog wel een beetje laten zien en horen. Daar kunnen we in ons dichtbestrate, platgeasfalteerde en omgeploegde landje blijkbaar niet tegen.

Ondertussen was ik bij lezing van het onderzoek vooral verbaasd over hoe weinig zoogdieren, vogelsoorten en insectensoorten Nederland eigenlijk heeft. Ons land kent maar 21 typen amfibieën, 204 vogelsoorten, 77 variaties aan zoogdieren, 9 typen reptielen, 180 vissoorten en 20 duizend insecten. Hoe klein of groot en hoe mooi of lelijk ook, ik geloof dat ik op slag fan ben van allemaal. ■

Mounir Samuel is politicoloog en auteur. In zijn nieuwste boek *Nederland voor de Nederlanders: mijn antwoord op (extreem) rechts*, waarschuwt hij ervoor hoe we een volk zonder land dreigen te worden, ergo: Nederlanders zonder Nederland.

Vissers met een pirogue, een traditionele vissersboot

“Gasbelangen wegen simpelweg zwaarder dan die van vissersgemeenschappen”

“De wereld staat in brand, en Europa reageert met uitsluiting”

Sebastiaan, alias ‘Sebbie Bikes’, fietst van Amsterdam naar India om te leren over grenzen. En om geld op te halen voor organisaties die zich inzetten voor bewegingsvrijheid voor iedereen in de wereld. “Het strijden tegen grenzen moet een cruciaal onderdeel zijn van ons gevecht voor een leefbare en rechtvaardige wereld.”

TEKST: ESMEE DE GOOYER BEELD: SEBBIE BIKES

Na 5 jaar actie te hebben gevoerd bij onder andere Extinction Rebellion (XR), daalde het besef bij Sebastiaan in: er zijn meer problemen in de wereld dan alleen de opwarming van de aarde. En die problemen – zoals honger, oorlog, waterschaarste, ongelijkheid – komen ergens vandaan. “Ook klimaatverandering is een symptoom, het is geen oorzaak van al die problemen”, vertelt hij vanuit Libanon via een haperende videoverbinding. “Toen ik me dat realiseerde, in 2020, was dat binnen XR nog niet algemeen geaccepteerd. Ik heb 2 jaar lang met een groepje workshops gegeven over kolonialisme, modern imperialisme, kapitalisme: de systemen waaruit klimaatverandering voortkomt. Soms ging het goed, maar er was ook weerstand tegen, mensen begrepen het niet of wilden zich er niet over uitspreken vanuit ‘strategische overwegingen’. Ik werd er steeds droeviger van.”

Sebastiaans geduld raakte op, en hij wilde de wereld zien. “Ik besloot naar India te fietsen, misschien nog wel verder, en onderweg zelf de gebieden te bezoeken waarover in het westen bepaalde, vooringenomen ideeën bestaan, zoals Iran en Afghanistan. Ik wilde het hebben over grenzen en migratie, mezelf daarover onderwijzen en vooroordelen ontkrachten. Want: de wereld staat in brand, en Europa reageert met uitsluiting. We bouwen steeds meer bewaakte grenzen en de politiek gebruikt migranten en vluchtelingen als zondebok.” Hij zegde zijn baan als buschauffeur op en plande de reis.

Sponsortocht

In totaal heeft hij er 2,5 jaar voor uitgetrokken. Voor elke 100 km die hij rijdt, haalt hij bij een groeiende groep sponsors een bedrag op. Dat gaat volledig naar MiGreat en No Name Kitchen, twee organisaties die zich inzetten voor bewegingsvrijheid voor iedereen in de wereld. De Nederlandse organisatie MiGreat biedt directe hulp aan vluchtelingen en wil de publieke opinie en het beleid in Nederland en de EU beïnvloeden. No Name Kitchen is een netwerk van hulpverleners dat actief is op verschillende locaties op de meest genomen vluchtroutes naar Europa.

“Dat ik deze reis kan maken, is niet vanzelfsprekend”, zegt Sebastiaan. “Dat komt door een opeenstapeling van privileges, een belangrijke daarvan is mijn Europese paspoort.” Hij kan als Nederlander naar bijna alle landen reizen zonder van tevoren een visum aan te vragen, wil hij maar zeggen. Ons land staat in de top 10 van ‘sterkste paspoorten’ ter wereld, samen met andere westerse landen en Japan, Singapore, Verenigde Arabische Emiraten en Zuid-Korea.

Down to Earth spreekt Sebastiaan als hij ruim 8 maanden onderweg is. Hij is in

“Klimaat-
vluchteling of niet,
iedereen verdient
empathie en
bescherming”

Beiroet, inmiddels zonder paspoort en telefoon. “Die zijn in beslag genomen door Hezbollah en de Libanese politie, dus ik ben even minder flexibel met bellen”, appte hij een paar dagen eerder luchtig. Zijn laptop heeft hij nog wel. Hij lijkt zich er geen zorgen over te maken.

First things first: wat is er gebeurd?!

“Ik was aan het filmen op straat in Beiroet. Ik lette niet goed op waar ik was en fietste Dahieh in, een wijk in het zuiden van de stad waar veel shi’a-moslims en Hezbollah-leden wonen. Israël bombardeert die wijk regelmatig. Daarbij maken ze bewust veel burgerdoden, in de hoop dat de inwoners zich tegen Hezbollah keren. Dat beleid noemt Israël de Dahieh-doctrine. Beelden die op straat zijn genomen, zijn ontzettend interessant voor Israël. Ik werd filmend gespot door Hezbollah-leden. Ik moest mijn telefoon en paspoort inleveren en ze namen me mee naar hun kantoor. Daarna werd ik meegenomen naar de Libanese politie, die waren veel gemener eigenlijk. Ze ondervroegen me, maar het werd ze snel duidelijk dat het gewoon een domme fout was. Ik ben geen spion voor Israël en sta niet achter wat Israël doet. Ze willen dat nog wel verder onderzoeken en hebben daarvoor mijn paspoort en telefoon nodig. Ik krijg ze over een paar dagen terug.”

Drie dagen later stuurt Sebastiaan weer een appje: hij heeft zijn paspoort en telefoon teruggekregen op de afgesproken dag. Zijn rustige reactie op het voorval bleek gegrond, dus vervolgt hij binnenkort zijn weg naar Syrië, Jordanië en Irak.

Wat is het belangrijkste dat je de klimaatbeweging wil leren?

“Dat het strijden tegen grenzen een cruciaal onderdeel zou moeten zijn van ons gevecht voor een leefbare en rechtvaardige wereld voor iedereen. Ideeën van populistische partijen hebben raakvlakken met de klimaatbeweging, zoals dat de natuur beschermd moet worden – maar dan wel binnen landsgrenzen. Marine Le Pen koestert bijvoorbeeld een grote liefde voor de natuur en wil de Franse natuur

beschermen. Dat soort politici kunnen misbruik maken van de klimaatbeweging, daar moeten we voor waken. Zo'n nationalistische, extreemrechtse agenda betekent niets voor het klimaat. Zolang je de onderliggende structuren zoals ongelijkheid onaangetast laat, zal er niets veranderen.

In Nederland bekijken we ons vaak op de rol die ons land heeft gespeeld in de geschiedenis van klimaatverandering. De Britse ngo Carbon Brief onderzocht welke landen de hoogste totale CO₂-uitstoot hebben, als je de ontbossing en dergelijke in voormalige koloniën meerekent. Nederland staat hoog op die lijst, door wat we deden in Indonesië toen het onze kolonie was. Maar in plaats van dat we daarvoor onze verantwoordelijkheid nemen, houden we onze rijkdom en welvaart voor onszelf, binnen de bewaakte, nationale grenzen. Als we voor een rechtvaardige wereld strijden, is het dus belangrijk om ook het internationale systeem van bewaakte grenzen tegen te gaan.”

Praktisch gezien, wat houdt 'grenzen tegengaan' in?

“Dat we mensen meer bewegingsvrijheid geven, visa-vereisten verlagen, meer hulp bieden aan ongedocumenteerde mensen. En – sorry, nu ben ik echt op dreef – ingaan tegen het idee van ‘de klimaatvluchteling’. Wanneer is iemand een klimaatvluchteling en wanneer niet? Soms lijkt het heel duidelijk: iemands huis is verwoest door een orkaan die extra zwaar was als gevolg van klimaatverandering. Maar uiteindelijk laat klimaatverandering spanningen in elk land stijgen. Voedselprijzen gaan omhoog, elektriciteit wordt duurder, water wordt schaarser, lucht raakt vervuilerd, conflicten lopen sneller hoog op. De meeste vluchtelingen zijn klimaatvluchtelingen.”

“Hoe meer ik reis, hoe meer manieren van leven er voor mij opengaan”

Bovendien doet dat onderscheid er niet toe: alle vluchtelingen verdienen empathie en bescherming. Wat er wel toe doet: wij in het Westen spelen een heel grote rol in het opdrijven van migratie. Of het nu gaat om het omverwerpen van democratisch gekozen leiders en het stimuleren van instabiele regimes die wel met ons handel willen drijven, of om het onttrekken van waarde aan economieën van landen in het Mondiale Zuiden door ‘vrijhandelsverdragen’, of door het feit dat we de aarde opwarmen.”

Je hebt een tijd bij No Name Kitchen (NNK) gewerkt in Bulgarije. Hoe was dat?

“Ik heb 2,5 maand meegeholpen in Harmanli, bij de grens met Turkije. In de vluchtelingenkampen is ons werk vooral... chillen: met mensen praten, vrienden maken, samen spelletjes spelen, thee en koekjes brengen, afleidende activiteiten organiseren. Kijken wat ze nodig hebben voor hun verdere reis naar West-Europa, zoals schoenen of kleding, en dat aan hen te geven. Op die manier kunnen we

Sponsor

Je kunt Sebastiaan volgen op Instagram (@sebbiebikes) of op sebbiebikes.org. Daar kun je je ook aanmelden voor zijn nieuwsbrief en als sponsor. Al het geld gaat naar MiGreat en No Name Kitchen, je kunt zelf kiezen welke organisatie. Van Milieudefensie kreeg hij een financiële bijdrage voor opname-apparatuur.

ook documenteren hoe ze behandeld worden, of dat gewelddadig is of op een andere manier de wet overtreedt. Die rapporten, bijvoorbeeld over de behandeling van Syriërs na de val van Assad, geeft NNK aan de media. We gaan ook met mensen mee naar doktersafspraken. Zonder de aanwezigheid van een westers wit persoon worden ze nauwelijks geholpen.”

“We reageren ook op noodoproepen van mensen die de grens proberen over te steken, maar bijvoorbeeld ziek zijn, niet meer kunnen lopen of geen water meer hebben. Dan gaan wij eropaf om hen te helpen. Daar heb ik ook te maken gehad met echte bullebakken van de grenspolitie die ons pestten, intimideerden, tegen ons logen, ons opsloten. Al valt dat in het niet met wat ze met de vluchtelingen deden. Zij worden in elkaar geslagen, beroofd, soms zelfs vermoord, moeten urenlang naakt in de sneeuw staan. Het is allemaal beleid van Frontex (het Europese agentschap dat de buitengrenzen van de EU controleert – red.) in Bulgarije. Maar dat moet onzichtbaar blijven: ze nemen van iedereen telefoons af zodat er niet gefilmd kan worden. Het maakt ze niet uit hoeveel mensenlevens dat kost. Omdat het zo'n doofpot-plek is, hebben we ook geen idee hoeveel mensen het niet halen.”

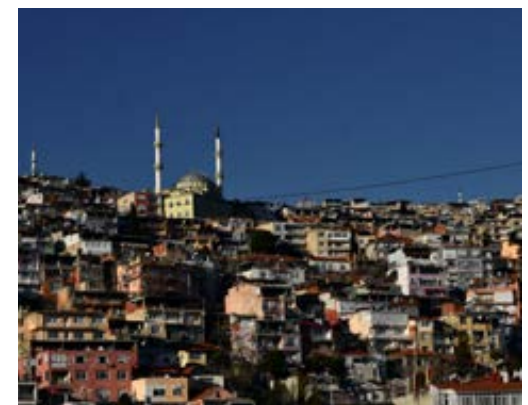
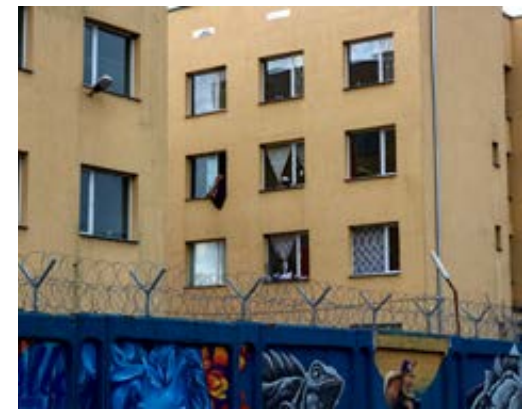
Wanneer NNK op een noodoproep afgaat, worden ze vaak gevolgd door de grenspolitie. Het is een soort wreed kat-en-muis-spel: wie de vluchtelingen in nood eerder vindt, die ‘wint’. Sebastiaan

was er in de winter, door de kou waren de noodoproepen extra urgent. Een keer belden de activisten na een noodoproep zelf het 112-noodnummer voor een ambulance, maar die kwam niet. In plaats daarvan werden ze geïntimideerd door de grenspolitie en werd hun auto gesaboteerd, zodat ze uren later dan gepland aankwamen. Ze vonden lichamen in de bossen, van drie jonge Egyptenaren die aan de kou waren bezweken. Ook dit documenteerde NNK, om zo veel mogelijk aandacht te vragen voor het geweld bij de grens. Onder andere *The Guardian* schreef er een artikel over. Sebastiaan vertelt op zijn blog en in een Instagram-video zijn persoonlijke verhaal over deze ervaring.

Toch heeft hij verder tijdens zijn reis maar weinig nare dingen meegemaakt. “Al komt dat zeker ook door mijn huidskleur en doordat mensen me zien als man. Als je lang op één plek leeft, denk je dat er maar één manier is om mens te zijn en de wereld te beleven, óf om met mensen om te gaan. Hoe meer ik reis en hoe meer ik bijzondere mensen ontmoet, hoe meer manieren er voor mij opengaan. De wereld krijgt een soort ziel, of magie. Dat heb ik in Amsterdam nauwelijks gevoeld.”

Kun je een voorbeeld geven van zo'n bijzondere ontmoeting?

“In Beiroet bezocht ik het Palestijnse gezin van grootvader Hajj Ramdan Karawan, een 80-jarige Palestijn die in 1948 uit Yaffa vluchtte, dat is nu een wijk in Tel Aviv. In zijn huis dronken we thee en aten we dadels. Omar, zijn achterkleinzoon van 15, was reuze benieuwd naar Nederland. Hij droomt ervan om Amsterdam te bezoeken, Ajax is een van zijn lievelingsclubs. Ik had hem maar wat graag uitgenodigd om samen in een GVB-bus Amsterdam rond te toeren. Maar hij kan niet legaal naar Nederland komen. Zoals zijn grootvader opmerkte: ‘De enige manier voor ons om naar Nederland te komen, is om onze kansen op de Middellandse Zee te wagen. Dan bepaalt het lot of we zinken of niet.’” ■

Een oproep tot leven

Lieke Marsman stelt zich, door haar naderende afscheid, open voor het geloof. “Het allerhoogste geluk zit hem erin God ofwel de Natuur te doorgronden en te waarderen dat deze God/Natuur een noodzakelijke eeuwige orde in het universum vormt.”

Eens in de zoveel tijd verschijnt er een wonderlijk boek. Lieke Marsmans *Op een andere planeet kunnen ze me redden* (2025) is er één van. De achterflap belooft “een filosofische trip tot in de diepten van de menselijke geest”, maar het is zoveel meer dan dat. Daarom staat dit keer bij wijze van hoge uitzondering de schrijver centraal. Voor iemand met Liekes staat van dienst – ze was van 2021 tot 2023 Dichter der Nederlanden – leek me dat niet meer dan gepast.

Liekes blik

Vrij Nederland bracht in 2017 de *Jonge Schrijvers Gids* uit. Op de voorkant prijkt een zwart-wit foto van een charmante Lieke. Het boek portretteert 35 jonge schrijvers onder de 35 jaar en belicht het engagement van de generatie: “Wat willen ze bereiken en waarom móeten ze wel schrijven?” Ook Lieke sprak indertijd haar ambities uit: “Na mijn boek (iets tussen een roman/essaybundel over liefde en klimaatverandering in) dat binnenkort uitkomt, wil ik het door elkaar mengen van genres nog verder ontwikkelen. Ik wil het toepassen op actuele onderwerpen, wetenschappelijke onderwerpen die me fascineren en ik wil mensen interviewen, al zal ik ook altijd wel persoonlijke teksten blijven schrijven. Mijn grootste droom: een gedicht of een poëtische tekst over kwantummechanica schrijven, al vrees ik dat dát een onderwerp is waar ik echt nooit genoeg van af zal weten.”

Na vele andere werken is er nu *Op een andere planeet kunnen ze me redden*, indrukwekkend door Liekes onbevangen en persoonlijke schrijfstijl. Haar toon blijft fris en veerkrachtig, ondanks alle tegenslagen. In 2018 begon haar strijd

tegen kraakbeenkanker, waarvan in 2020 uitzaaiingen werden ontdekt. In 2022 volgde een amputatie van haar rechterarm en -schouder als gevolg van een tumor. Maar ziek of niet: wat gezegd moet worden, wordt gezegd. Ondertussen deed ze met zelfstudie de nodige medische kennis op. Aangevuld door een team bestaande uit dierbaren, dat medische ontwikkelingen probeert te volgen in de hoop nieuwe kansen op genezing te ontwaren.

Voorbij verbeelding ligt geloven

De hoofdthema's van het boek – dat bestaat uit essays en dagboekfragmenten – gaan over uiteenlopende zaken als het leven met haar ziekte, diepe reflecties op het geloven in een God, buitenaards leven en kwantummechanica. Al vroeg in het boek bespreekt Lieke haar godservaring, waarna ze zichzelf openstelt om te

Schrijvers zoals Lieke leiden ons met hun verbeeldingskracht over onze eigen grenzen

gaan geloven. In dat verband haalt ze een studie aan die religieus gedrag tijdens oorlogen onderzocht: “Hoe groter het verdriet, hoe groter de hang naar een goddelijke macht. Zelfs wanneer de oorlog voorbij is, is men religieuzer.” Lieke geeft ook mee dat geloven een “zintuig” kan zijn om een “werkelijk bestaande bovennatuurlijke wereld” waar te nemen of dat een dosis “extra neurotransmitters” een remedie tegen verdriet kan zijn. Over één ding is ze glashelder: “het verlangen naar bovennatuurlijke krachten” in zware tijden is écht.

“Soms denk ik dat ik gek word, op andere momenten denk ik dat ik gek was toen ik mezelf die blikverruiming nog niet toestond. Jezelf toestaan verder te kijken betekent immers niet dat je alles waar je blik op valt voor waarheid aanneemt.” Het is prettig dat ze haar realisatie zo concreet benoemt. Begenadigde schrijvers zoals Lieke leiden ons met hun verbeeldingskracht over onze eigen grenzen. Haar boek maakt het prikkelend om met de gedachte te spelen dat diezelfde verbeeldingskracht verbonden is met een dieper besef of geloof. Maar hoe dan, en waartoe? “We moeten de kleinste dingen aangrijpen en dat is niet naïef – het is juist irrationeel het niet te doen. Uiteindelijk komt Spinoza tot de conclusie dat het echte geluk hem niet zit in het vluchtige bevredigen van behoeften en verlangens, maar in het aannemen van een levenshouding die erop gericht is de wereld om je heen te doorgronden. Het allerhoogste geluk zit hem erin op intellectuele wijze God ofwel de Natuur (*deus sive natura*) te doorgronden en te waarderen dat deze God/Natuur een noodzakelijke eeuwige orde

in het universum vormt.”

De laatste alinea's ontroerden me. Lieke maakt je deelgenoot van haar binnenwereld. De angst voor de dood voelt ze niet. Het zit meer in het alledaagse. Een laatste keer in de supermarkt. Bloedprikken. Een gevulde koek. De boeken die je niet meer kunt lezen. “Dat is wat angst voor de dood voor mij is. Niet voor het lijden, het fysieke afzien, niet eens voor het afscheid van geliefden, niet voor het grote onbekende generzijds, maar voor het afscheid van mogelijkheden hier. Voor het feit dat ieder afscheid voorgoed is.”

Kleine deeltjes

“We willen altijd wat we niet kunnen hebben. Dat moment waarop je in een rolstoel het ziekenhuis uit wordt gereden om thuis te sterven, dát is waar ik bang voor ben. Wat dat betreft kan ik alleen maar hopen dat het fysieke lijden vanaf daar de overhand neemt, als barensweeën. En tot die tijd wil ik altijd een oproep tot leven zijn.” Liekes zielswens ligt voor het oprapen: wij, het lezerspubliek, kunnen die wens eenvoudig vervullen. We kunnen haar prachtige werk waarnemen, als lezer-observant. Het schijnt dat sommige kleine deeltjes zich anders gaan gedragen als ze worden waargenomen. Wie zal zeggen wat voor effect onze waarnemingen op Lieke en onszelf kunnen hebben? Hoe kwantummechanisch is dat! ■

Boekenliefhebber Rakesh Kalloe verdiept zich in de wereld van de literatuur. Ga mee op reis en zie hoe de natuurlijke wereld en boeken samenkomen.

Cultuurtips

Streaming OCTOPUS!

Even zin in een andere verteller dan David Attenborough? Bij *Octopus!* neemt Phoebe Waller-Bridge (*Fleabag*) je mee, met een flinke knipoog. Naast 'reguliere' octopusgerelateerde onderwerpen, proberen de makers te ontdekken waarom mensen octopussen sexy vinden. Te zien op Amazon Prime Video.

Podcast EMPIRE

William Dalrymple en Anita Anand maken al jaren een podcast over allerlei rijken in de geschiedenis, zoals het Britse, Ottomaanse en Perzische Rijk. De verhalen worden nadrukkelijk niet vanuit een westers oogpunt verteld, waardoor het voor vooral Europeanen broodnodige geschiedenislessen zijn. Te beluisteren in de podcast-apps.

Tentoonstelling HERD AT THE WATERING HOLE

In het werk van de in 2023 overleden Duits-Iraakse beeldhouwer Lin May Saeed staan dieren centraal. Anders dan in de echte wereld leven ze in harmonie met mensen. Lin verweefde haar dierenrechtenactivisme met oude mythes. Tot 24 augustus te zien in Kasteel Wijlre.

Documentaire THE PROMISE

The Promise belicht het verzwegen koloniale verleden van Nederland in West-Papoea, de beloofde onafhankelijkheid die een overdracht aan Indonesië bleek, en de mijnbouwdeal die dat land sloot met de VS. Er is nog altijd een 'stille' genocide gaande: Indonesië vermoordde naar schatting 500 duizend Papoea's. Te zien in de bioscoop.

Veroorzaakt een Duits bedrijf overstromingen in Peru?

Smeltende gletsjers bedreigen zijn stad, dus begon de Peruaanse boer Saúl Lliuya een spraakmakende rechtszaak tegen een van de verantwoordelijken: de Duitse energiewaatschappij RWE. Na 10 jaar juridische strijd ligt er nu eindelijk een uitspraak.

TEKST EN BEELD: YNSKE BOERSMA

Rechtszaak tegen RWE

“Mocht er nu een lawine ontstaan, dan zijn wij de eersten die omkomen.” Saúl Lliuya maakt een grap maar licht er niet bij. Hij wijst naar de bergtoppen Palcaraju en Pucaranra, twee reuzen van meer dan 6 duizend meter hoogte, elk bedekt met een gletsjer. Aan Saúl's voeten ligt het 1,5 kilometer lange Palcacocha-meer, dat wordt gevoed door het smeltwater van beide gletsjers. Dan klinkt een onheilspellend gekraak in de verte, aan de overkant van het felblauwe kratermeer. Een kleine lawine van ijs en sneeuw stuift naar beneden, om honderden meters later tot stilstand te komen.

Dit keer heeft de lawine geen gevolgen. Maar Saúl, boer en berggids, maakt zijn grap niet zomaar. Vanaf het Palcacocha-meer, op 4500 meter hoogte, voert een vallei tussen de twee bergen naar zijn woonplaats Huaraz. De stad met 145 duizend inwoners ligt zo'n 1500 meter lager, op 27 kilometer afstand van het meer. In 1941 werd Huaraz bedolven onder een vloedgolf van ijs, modder en stenen. Een afgebroken massa gletsjerijs had het meer doen overstromen en nam op zijn weg naar beneden alles met zich mee, inclusief de volledige inhoud van het Palcacocha-meer. Dat bleef als een lege badkuip achter. Bij de ramp vielen een geschatte 4 tot 5 duizend doden.

“Wanneer ik naar deze bergen kijk, vrees ik voor de levens van mijn kinderen”

Twee keer zoveel water

Sindsdien is de kans op een nieuwe overstroming alleen maar toegenomen. De smeltende gletsjers hebben het volume van het meer sinds de jaren 70 enorm doen toenemen. Volgens metingen van de Nationale Autoriteit voor Water (ANA) van Peru bevat het meer nu 17 miljoen kubieke meter water, bijna het dubbele van de inhoud van het meer in 1941.

Een nieuwe vloedgolf zou de stad dus ook met twee keer zoveel water kunnen doen overstromen, en zodoende een nog grotere ravage aanrichten, zeggen onderzoekers. Ondertussen is de stad gegroeid: er wonen nu 45 tot 50 duizend mensen in het risicogebied. Tot grote zorg van Saúl, wiens huis zich precies in het gebied met het meeste overstromingsrisico bevindt. Ook het risico op brekend gletsjerijs

is toegenomen. De dooi van permafrost onder de ijslaag maakt de bergen gevoeliger voor breuken, waardoor grote afgebroken stukken ijs vloedgolven en zelfs aardbevingen kunnen veroorzaken.

Saúl heeft de gletsjers al vanaf zijn kindertijd elk jaar kleiner zien worden. Huaraz ligt in de Cordillera Blanca ('Witte Bergketen'), een hooggebergte dat een indrukwekkende 511 gletsjers telt. Maar het ijsoppervlak van die gletsjers smelt in hoog tempo. In 60 jaar nam het met bijna de helft af, volgens cijfers van de Peruaanse overheid: van 723 naar 425 vierkante kilometer. Dat heeft grote gevolgen voor de mensen en het ecosysteem in de Cordillera Blanca. Zo zijn er in de afgelopen decennia honderden nieuwe kratermeren ontstaan door het smeltwater. Meren die net als Palcacocha op elk moment kunnen overstromen, en daarmee een tikkende tijdbom zijn voor tienduizenden bewoners van het gebied. Saúl vertelt: “Wanneer ik naar deze bergen kijk, vrees ik voor de levens van mijn kinderen.”

De vervuiler betaalt

Saúl Lliuya wilde er iets tegen doen, maar actievoeren is gevaarlijk in Peru en de middelen voor een rechtszaak had hij niet. Toen werd hij benaderd door de ngo Germanwatch, via zijn vader die als milieuactivist in 2014 deelnam aan de klimaattop COP in Lima. Germanwatch stelde voor samen de vermeende schuldigen van de smeltende gletsjers aan te klagen. “Germanwatch gaf me de kans om iets te doen. Ik zei: laten we het proberen en kijken hoe ver we komen.” In 2015 stapte hij, samen met de Duitse ngo en advocaat Roda Verheyen, naar de rechter. Niet in Peru, maar in Duitsland: ze klaagden energiemaatschappij RWE aan. Het werd een van de meest spraakmakende klimaatzaken van deze tijd.

De eis? RWE moet voor 0,47 procent meebetalen aan de kosten voor een nieuwe dam om Huaraz te beschermen tegen overstromingsgevaar, een bedrag van ongeveer 15 tot 20 duizend euro. Dat percentage komt voort uit berekeningen van

de Britse ngo The Carbon Majors Database, die een lijst samenstelde van de meest vervuilende bedrijven ter wereld. RWE verstookte tussen 1988 en 2015 zoveel steen- en bruinkool dat het bedrijf goed is voor 0,47 procent van alle uitstoot van broeikassen wereldwijd. Die 0,47 procent uitstoot leverde RWE de 39ste plaats op de ranglijst op. Daarmee is RWE ook (gedeeltelijk) verantwoordelijk voor de opwarming van de aarde en het smelten van de gletsjers in de Cordillera Blanca, zegt Saúl.

Verdienmodel

Het is de eerste keer dat een grote vervuiler in het Mondiale Noorden werd aangeklaagd door een slachtoffer van klimaatverandering in het Zuiden, terwijl het bedrijf niet actief is in de regio en daar bijvoorbeeld milieuvervuiling veroorzaakt, vertelt Mascha Klein. Zij is juridisch medewerker van Germanwatch. “Deze zaak gaat natuurlijk niet alleen om RWE, maar om alle grote uitstoters en het nemen van verantwoordelijkheid voor hun bijdrage aan de klimaatcrisis”, zegt Mascha. “Wanneer bedrijven die investeren in fossiele brandstoffen opdraaien voor de werkelijke kosten van de schade die ze aanrichten, komt de winstgevendheid van hun verdienmodellen onder druk te staan. Ze zullen zich moeten afvragen: kunnen we het ons veroorloven om de planeet te blijven vernietigen?”

Maar waarom hebben ze gekozen voor het relatief kleine RWE en niet voor ExxonMobil, Chevron, Saudi Aramco of Shell – fossiele reuzen die de top 10 van de lijst van grootste uitstoters aanvoeren? “RWE is nooit eerder aansprakelijk gesteld voor de gevolgen van hun verdienmodel, terwijl het de grootste uitstoter in Duitsland is, met een van de meest vervuilende energiecentrales van Europa. Aan de andere kant heb je mensen als Saúl Lliuya in het Mondiale Zuiden die zwaar lijden onder de consequenties van de klimaatcrisis.”

Kortom: de vervuiler betaalt. “De landen die het minste hebben bijgedragen aan

klimaatverandering, zoals Peru, onder vinden daar de meeste last van”, zegt Saúl. “De grootste vervuilers moeten hun verantwoordelijkheid nemen.” Boeren zoals hij worden onevenredig hard getroffen door de gevolgen van klimaatverandering. Zo leiden de smeltende gletsjers niet alleen tot overstromingsrisico's, maar ook tot toenemende droogte, vertelt Saúl. Op een stukje land net buiten de stad verbouwt hij quinoa, aardappelen en mais. “De gletsjers reguleren onze watervoorziening. In de droge tijd voeden ze de rivieren en waterbronnen. Maar met het verdwijnen van de gletsjers komt er elk jaar minder water naar beneden, en verdrogen onze weidegronden. Daarom groeien er minder grassen en vermageren onze koeien. En de hogere temperaturen zorgen voor steeds meer plagen. Als boeren maken we ons zorgen over onze voedselzekerheid in de toekomst. We voelen ons machteloos.”

Eigendomsrecht

Als wettelijke grond voor zijn claim doet de aanklager een beroep op het Duitse burgerrecht. “De claim is basaal”, legt Mascha uit. “RWE maakt inbreuk op het eigendomsrecht van Saúl Lliuya door zijn huis in gevaar te brengen. Ons argument is dat de uitstoot van RWE klimaatopwarming veroorzaakt, wat leidt tot het smelten van de gletsjers en daarmee tot het overstromingsrisico dat Saúl's huis bedreigt. Het voordeel van deze redenering is dat de zaak navolgbaar is in andere landen, waar vergelijkbare bepalingen in de wet staan.”

Na een moeizaam begin – de claim werd in eerste instantie afgewezen door de rechtbank van Essen, waar RWE gevestigd is – nam in 2017 het regionale hooggerechtshof van de deelstaat Noordrijn-Westfalen de zaak in behandeling. Het gerechtshof redeneerde dat grote uitstoters als RWE in principe aansprakelijk gehouden kunnen worden door individuele slachtoffers van klimaatschade – ook als die aan de andere kant van de wereld wonen. Een grote overwinning voor Saúl en Germanwatch: “Dat de rechter de zaak

Saúl Lliuya

accepteerde, schept al een precedent voor het beginnen van andere klimaatzaken. Al die zaken helpen om druk te zetten op bedrijven om een duurzamer bedrijfsmodel te voeren”, zegt Saúl.

Klimaatexperts

De vragen die het hooggerechtshof moest beantwoorden, zijn complex: hoe groot is de kans dat het Palcacochameer in de nabije toekomst overstroomt en Saúl's huis verwoest? En, indien er een reëel overstromingsgevaar bestaat, in hoeverre heeft de uitstoot van RWE daar aan bijgedragen?

Om die vragen te beantwoorden, stuurde het Duitse gerechtshof in 2022 een team van klimaatexperts en rechters naar Huaraz om de overstromingsrisico's voor Saúl's huis te onderzoeken. Afgelopen 17 en 19 maart presenteerde de expert die het onderzoek leidde zijn bevindingen in een beslissende hoorzitting. Op basis daarvan moesten de rechters besluiten of dat risico inderdaad bestaat. Pas dan konden ze overgaan tot het beantwoorden van de laatste vraag: of RWE daarvoor moet betalen.

Huaraz

De hoorzitting in Duitsland verliep niet helemaal zoals Saúl en Germanwatch hadden verwacht: de klimaatexpert van de rechtbank schatte de kans op een nieuwe overstroming in de komende 30 jaar tussen de 1 en 3 procent. Die schatting is moeilijk te rijmen met de bevindingen van de Peruaanse gletsjer-autoriteit INAIGEM, die na de ramp in 1941 werd opgericht om gletsjers te monitoren. Die noemde het risico op een nieuwe aardverschuiving als gevolg van een lawine in 2020 nog ‘onacceptabel’. Zo berekenden de onderzoekers dat bij een nieuwe lawine golven van 10 meter hoogte kunnen ontstaan.

Daar is de huidige dam niet op berekend. In 2011 werd een afvoersysteem met buizen in het meer aangelegd om overtollig water af te kunnen voeren, maar dat systeem is bij lange na niet voldoende om een nieuwe ramp te voorkomen, zeggen de Peruaanse onderzoekers. “Het meer bevindt zich nog steeds op zijn maximale niveau. Om de dreiging van een overstroming weg te nemen moet het waterniveau met minstens 15 of 20 meter naar beneden, en er moet een nieuwe dam worden gebouwd”, zegt César Portocarrero, glacioloog en onderzoeker bij INAIGEM. “Het is moeilijk te zeggen hoe groot de kans is dat een lawine een nieuwe aardverschuiving produceert. Dat

“Duitsland heeft geprofiteerd van RWE, de Peruanen niet”

is niet te voorspellen. Maar voorkomen is beter dan genezen, en daarom moeten er beschermingsmaatregelen komen.”

Dat neemt niet weg dat 1 procent nog steeds hoog genoeg is om als juridisch relevant aangemerkt te worden, benadrukt Mascha. RWE wijst de claim resoluut af: het bedrijf stelt dat individuele uitstoters niet aansprakelijk gesteld kunnen worden voor wereldwijde processen als klimaatverandering. Daarbij zou het bedrijf zich altijd aan de wettelijke normen voor het uitstoten van broeikasgassen gehouden hebben, zegt een woordvoerder in een persverklaring.

Mascha weerlegt dat argument: “Dat RWE een vergunning heeft om te vervuilen, onthefte het niet van aansprakelijkheid voor de schade die het daarmee aanricht”, meent ze. “Dat zou absurd zijn. Daarbij speelt de vraag wat eerlijk is in

deze zaak. Je kan stellen dat Duitsland heeft geprofiteerd van de energie die RWE produceert. Maar dat geldt zeker niet voor de Peruanen.”

Ontknoping

Op 28 mei volgde, na 10 jaar, dan eindelijk de uitspraak. “We hebben de waarheid gehoord!”, laat Saúl in een bericht weten. De rechtbank bevestigde dat grote uitstoters van broeikasgassen verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor de gevolgen daarvan, of verplicht kunnen worden tot maatregelen. De specifieke eis, RWE voor 0,47 procent laten meebetalen aan een nieuwe dam bij Huaraz, werd echter afgewezen. De rechtbank volgde de bevindingen van de eigen wetenschapper en achtte het overstromingsrisico voor Saúls huis onvoldoende hoog. “Ik ben natuurlijk teleurgesteld dat de rechtbank tot een andere conclusie is gekomen dan de gletsjerwetenschappers die deze regio al tientallen jaren bestuderen”, zegt Saúl. Tegen de uitspraak kan geen hoger beroep meer worden ingediend.

Op de korte termijn levert de uitspraak de bewoners van Huaraz dus bar weinig op. “We krijgen geen steun van RWE om ons te beschermen tegen het overstromingsrisico. Maar ook als we de zaak gewonnen hadden, was er voor ons weinig veranderd”, zegt Saúl. “En ik denk niet dat we de gletsjers nog kunnen redden. Daarvoor is het te laat.”

Het vonnis doet denken aan de uitspraak die het hof in Den Haag eind vorig jaar deed in de klimaatzaak van Milieudefensie tegen Shell. Ook toen werden concrete eisen over uitstootvermindering afgewezen, maar stelde het hof wel dat bedrijven een zorgvuldigheidsplicht hebben. De keuze van de aanklagers om een beroep te doen op het Duitse burgerlijk recht, betaalt zich nu uit. In tal van andere landen – waaronder Nederland – staan vergelijkbare bepalingen in de wet. Daarmee geeft deze uitspraak een goed signaal af, het schept een precedent”, besluit Saúl. “En dat zal komende rechtszaken weer een stuk verder helpen.” ■

PERUA Een nieuwe regenboog

Onlangs kreeg ik een uitnodiging voor een weekend in de Schoorlse Duinen. Daar kwamen radicale christelijke jongeren bijeen – zo noemden ze zichzelf. En terecht, want velen van hen bleken hardcore activisten voor Extinction Rebellion, de Palestijnse zaak, lhbtq+-rechten, enzovoort. Ze kenden elkaar van het actievoeren en vonden het tijd eens door te praten over hoe die praktijk nu samenhangt met hun geloof.

De jongeren kwamen uit alle hoeken van de kerken: rooms-katholiek, doopsgezind, orthodox protestant of oecumenisch. In beide werelden, die van activisten en die van kerkgangers, voelen ze zich soms een vreemde eend in de bijt. Op verschillende manieren wordt in beide contexten de relatie tussen demonstreren en geloven ter discussie gesteld. Daarover wilden ze het hebben tijdens het weekend: hoe hangt hun praktijk als activisten samen met hun geloof?

Ik was als een van de ‘oudjes’ uit de vorige eeuw gevraagd om input te komen geven. Mijn verhaal over een conferentie over kerk, racisme en kolonialisme, die al bijna 40 jaar geleden plaatsvond op precies deze plek: Dopersduin in Schoorl, verraste de jongeren. Net als elke generatie voor hen dachten ze dat deze thema’s door hen waren ontdekt. Ik was op mijn beurt blij verrast dat ze met hun bijeenkomst het hardnekkige (en helaas vaak terechte) beeld tegen spraken dat christenen eerder tegenstanders dan bondgenoten zijn in de strijd voor gerechtigheid, vrede en een leefbaar klimaat.

Wij kwamen destijds in Schoorl bijeen met zwarte theologen uit Zuid-Afrika, en ik leerde mijn eerste confronterende lessen over racisme en kolonialisme. De inspiratie die ik van hen ontving, hoopte ik door te geven aan de jongeren: de relatie tussen verzet tegen onrecht en christendom is zo oud als het christendom zelf. Door de eeuwen heen is er altijd een radicale onderstroom voor gerechtigheid en vrede geweest. Velen vergeten dit, omdat het lot van deze christenen vaak op dat van Jezus leek, die door de politieke en religieuze machthebbers werd geëxecuteerd op een wijze die toen gebruikelijk was voor slaven: aan een kruis. Precies 500 jaar geleden, eind mei 1525, moest Thomas Münzer zijn keuze voor de horige en hongerige boeren, opgestaan tegen

de adel en de Roomse kerk, met de dood bekopen. Eeuwen later gold in 1968 hetzelfde voor Martin Luther King en in 1980 voor Oscar Romero. Tijdens de apartheid werd Steve Biko, een zwarte christelijke activist die zich inzette voor de Black Consciousness Movement tegen het racistische regime in Zuid-Afrika, opgepakt, gemarteld en vermoord. Veel anonieme vrouwen en mannen deelden hetzelfde lot.

De slogan van de reformator Thomas Münzer was *Omnia sunt Communia*, een verwijzing naar de teksten die vertellen hoe de eerste christenen alles wat zij hadden met elkaar deelden. Het symbool van zijn mystiek-politieke beweging was – jawel! – de regenboog. Deze verwees wat Münzer betreft naar Gods trouw aan allen die zich inzetten voor een rechtvaardige wereld. Münzer stierf toen zijn boerenbeweging verraden werd, maar zijn geloof in een radicaal andere wereld inspireerde een hele nieuwe beweging:

de radicale dopers. Het is geen toeval dat de jongeren juist op Dopersduin welkom werden geheten. De radicale onderstroom van het christendom duikt steeds weer op, omdat de inzet van deze door Jezus geïnspireerde mensen niet vergeten wordt. Omdat zij steeds weer nieuwe groepen voorzien van een kritische houding ten opzichte van de gevestigde wereld, van bevlogen dromen over een andere wereld, waar iedereen genoeg heeft en welkom is. Groepen die gemeenschappen opbouwen, en door hun handelen, vieren en denken deze radicale gedachten opnieuw vormgeven met de vragen van nu.

De regenboog staat nog steeds voor Gods verbond met deze wereld, net zoals hij staat voor het omarmen van de veelkleurigheid van die wereld. De radicale christelijke jongeren staan in een traditie van hoop en verzet. En ze zijn nog maar net begonnen. ■

Erica Meijers is verbonden aan de Protestantse Theologische Universiteit en lid van de redactieraad van *Down to Earth*. Ze doet onder meer onderzoek naar racisme en slavernijverleden, en naar voedsel en ecologie.

De beken met smeltwater die Saúls buurt bedreigen.

Samen eten/Tres Hombres

Eten is meer dan voeding alleen. *Down to Earth* gaat langs bij volkskeukens, buurtkamers en pluktuinen waar gekookt wordt met respect voor de planeet.

Koken tegen de wind in

De maaltijd is het hoogtepunt van de dag voor de zeevaarders van zeilschip Tres Hombres. Op de wind vervoert het schip rum, cacao- en koffiebonen klimaatneutraal de oceaan over. “Koud en nat kom je in de kombuis, en daar krijg je heerlijk eten.”

TEKST: MICHIËL BUSSINK BEELD: TRES HOMBRES

Een donkere, zoete chocoladegeur vult het bedrijfspand van de Chocolatemakers in de Amsterdamse Suezhaven. Op een steenworp afstand komt de grondstof voor nieuwe chocolade de haven binnen. In het scheepsrui van het pas gearriveerde zeilschip Tres Hombres tillen scheepsmaten zakken biologische cacao- en koffiebonen in een net dat vervolgens door twee jonge bemanningsleden met touwen aan katrollen uit het ruim op de kade wordt gehesen. In het kraaiennest hangt iemand op zijn buik de katrollen te bedienen. Na de zakken cacao- en koffiebonen volgen de vaten met rum.

In december vertrok de ploeg van Tres Hombres – vijftien Nederlanders, Italianen, Fransen, Australiërs, Duitsers, Turken en Amerikanen – uit Den Helder. Via Frankrijk, Spanje en La Palma voeren ze naar de Cariben om in de Dominicaanse Republiek de belangrijkste lading op te halen en vervolgens na zo’n 6 maanden weer in Nederland aan te meren.

Klimaatneutrale scheepvaart

Voor de zestiende keer heeft Tres Hombres nu een trans-Atlantische zeiltocht gemaakt. ’s Zomers stormt het te erg in de Cariben en dan vervoert het schip vanuit Frankrijk natuurwijnen naar

Nederland en Scandinavië. Drie vrienden – vandaar de naam – bouwden met hulp van vrijwilligers het verwaarloosde schip uit 1943 om tot de brigantijn (tweemaster) die het nu is, omdat ze daarmee de scheepvaart klimaatneutraal wilden maken. Met een paar andere zeilschepen is het ondergebracht in de onderneming Fairtransport om tegemoet te komen aan de groeiende vraag naar zeiltransport.

Zeven zeevaarders van Tres Hombres varen onder contract van Fairtransport, de overige acht betalen als trainees en leren onderweg veilig aan het roer en op de uitkijk te staan, de zeilen te bedienen en het schip te onderhouden. De nachtploeg wisselt 4 uur werken af met 4 uur slapen, de dagploeg gaat 6 uur op, 6 uur af. “Een half jaar op een schip leven is fysiek en mentaal zwaar”, vertelt Giulia Baccosi, sinds 2018 als kok een van de zeven met een betaalde functie. “Juist daarom zijn de drie dagelijkse maaltijden zo belangrijk. Het is het moment

waarop je rust hebt en samenkomt, elke dag iets om naar uit te kijken. Soms heb je een slechte dag, dan ben je nat en koud en je denkt: ‘Waarom ben ik hier?’ En dan kom je in de kombuis en krijg je heerlijke pizza of pannenkoeken te eten.” De Italiaanse laat de kombuis van zo’n 2 bij 2 meter zien. Aan de ene kant staat een gasfornuis en een klein aanrecht met handpomp, aan de andere kant zijn zeven krappe zitplaatsen rond de scheepsmast. “Dit is het hart van het schip”, zegt ze. Al eet iedereen bij mooi weer het liefst buiten. “Dan hebben ze even contact met de ploeg die op dat moment aan het werk is. Anders zien ze elkaar nauwelijks.”

Klotsende pannen

Hoe het is om op het schip te koken? “Uncomfortable”, zegt Giulia. “Het is erg afhankelijk van het weer. Je moet erop

“Als ik lasagne in de oven heb staan en we varen aan de wind, dan loopt de saus eruit”

bedacht zijn dat de wind plotseling opsteekt.” Ze doet voor hoe dat gaat: met een voet op de drempel van de kombuis grijpt ze zich met twee handen vast aan de stang voor het fornuis en gaat schuin hangen. “Daar moet je mee leren omgaan. Als ik lasagne in de oven heb staan en het schip gaat scheef liggen, omdat we aan de wind varen, dan loopt de saus eruit. Dus zet ik aan een kant een blokje onder de schaal om dat te voorkomen. Kokend water dat uit de pan klotst, probeer ik op te vangen door er een pan naast te zetten.” Zuinig omgaan met het schaarse drinkwater is cruciaal.

Twee kleine windmolentjes en een zonnepaneel op de achterstevan waken de benodigde elektriciteit op voor de navigatie-apparatuur, maar te weinig voor een koelkast. “Ik koop groenten bij

Soepburgers

Weegschalen werken niet op zee, er ontbreekt altijd wel een ingrediënt, of het weer slaat om en je recept wordt onuitvoerbaar. Een scheepskok moet flexibel zijn, het beste maken van het weinige dat voorhanden is. Vandaar dat Giulia kookt zonder recept: “Zo is koken niet frustrerend maar juist bevrijdend!” Wat ze met ons deelt, is meer een richtlijn, inclusief tips & tricks. “Iedereen houdt van een warme, vullende soep. Iedereen houdt ook van een lekkere burger bij de lunch. Kook ’s avonds wat extra soep en verras je familie en vrienden de dag erop met upcycled groenteburgers.”

Lees hier hoe je soep van gisteren omtovert in burgers: downtoearthmagazine.nl/recept_soepburgers

voorkeur biologisch en rechtstreeks van de producenten op de wal, als ze nog net niet rijp zijn. We eten grotendeels vegetarisch, op een klein beetje blikvlees na.” De voorraad en het weer bepalen wat Giulia op zee klaarmaakt. “Als het heet is, wil je wat anders eten dan wanneer het koud is. En we verspillen niets. Maar ik wil ook niet twee dagen achter elkaar dahl op tafel zetten. Dus als daar iets van overblijft, eten we de volgende dag bijvoorbeeld burgers. Je moet creatief zijn om er iets van te maken.”

Na 7 jaar heeft Giulia haar laatste trans-Atlantische oversteek met de Tres Hombres gemaakt, ze denkt erover om cursussen te gaan geven ‘koken onder moeilijke omstandigheden’, zoals op zeilschepen of anderszins off-grid. En ja, ze gaat het zeilen missen. “Maar samen met de man met wie ik op zee getrouwd ben – ook bemanningslid van Tres Hombres – heb ik een eigen boot” ■

STEF ARENS

Stef Arens is medeoprichter van Stichting Snorhaar, een opvang voor wilde zoogdieren zoals egels. Hij vindt voorlichting net zo belangrijk als opvang.

TEKST: ANNE HAVELAAR BEELD: ROBERT ELSING

“Ik werkte al langer met wilde dieren bij allerlei organisaties en realiseerde me dat de provincie Utrecht nog geen opvang voor wilde zoogdieren had. Daardoor waren dierenambulances lang onderweg en konden mensen die een dier hadden gevonden niet in de buurt terecht. Daarom besloot ik zelf maar een opvang te beginnen, dat werd Stichting Snorhaar. We zitten aan de rand van de stad, in een tuincentrum, waardoor mensen ons goed weten te vinden.”

Verzwakte egels

“Vorig jaar hebben we 620 dieren opgevangen, het grootste deel daarvan waren egels. Ze zijn verzwakt na hun winterslaap, hebben longwormen, of zijn gewond geraakt door een hond. Of door een robotmaaier: mensen laten

zo’n ding’s nachts maaien, dan zijn egels juist actief. Soms krijgen we ook jonkies binnen die hun moeder kwijt zijn. We checken ze, geven medicijnen en laten ze op krachten komen. Pas als ze gezond genoeg zijn, brengen we ze terug naar de vinder, naar de natuur of naar tuinen die geschikt zijn voor egels. Mensen kunnen hun tuin daarvoor aanmelden – dat doen ze graag. De egel is een van de weinige wilde dieren die je gewoon in je eigen tuin kunt tegenkomen. Dat spreekt mensen aan. Ondanks zijn stekels heeft een egel iets aibaars. Misschien zijn het de kraaloogjes.”

Voorlichting

“We combineren dierenzorg met voorlichting. Het gaat niet zo goed met de egel, onder andere door het verdwijnen

van natuurlijk leefgebied. Daarom zijn tuinen belangrijk. We willen mensen leren hoe ze hun tuin egelvriendelijk kunnen maken. Egels houden van beschutting en eten wormen en insecten. Lok dus insecten naar de tuin met inheemse planten, maak een rommelhoekje, plaats een egelhuis en maak een doorgang in de schutting: egels lopen gemiddeld een paar kilometer per nacht, ze willen je tuin in en uit kunnen. Bijvoeren mag ook, maar dan wel verantwoord, met harde kittenbrokjes van een goed merk, waar weinig graan, zout en lactose in zit. Uiteindelijk gaat het om bewustzijn. Als mensen beter weten wat wilde dieren nodig hebben, komen ze minder vaak in een opvang terecht. Dat is ons echte doel.” ■

Brieven

Anders vliegen

We moeten ‘anders’ gaan vliegen, minder vaak, minder ver, minder snel is het voorstel van Safe Landing in DTE 88. In het commentaar stelt de beleidsmedewerker klimaat-rechtvaardigheid en mobiliteit: “Milieudefensie is niet tegen de luchtvaart”. Wel voor ‘minder vaak, minder ver, minder snel’? Bij klimaatrechtvaardigheid verwacht je vooral dat het gericht zal zijn tegen de veelvliegers met vooral verre vluchten. Dat zorgt voor veruit de grootste bijdrage aan CO₂ uitstoot. Een veel grotere uitstootheffing kan een eerste aanzet zijn, maar die is onvoldoende voor rijken en voor degenen, die hun vliegkosten niet zelf betalen, maar elders kunnen verhalen.

Roland Haffmans

Lid van het eerste uur

Alphons Katan was in de jaren 70 één van de eerste leden van Milieudefensie en is dat gebleven tot zijn laatste adem. Hij heeft onvermoeibaar gestreden voor aandacht en samenwerking ten behoeve van het milieu, onder andere met zijn Stichting Samenwerking Op Milieugebied (opgericht bij zijn 65e in 1995). Ook is Alphons nog enkele jaren actief geweest als lid van het Presidium van Milieudefensie. Alphons Katan overleed op 3 mei, hij werd 95 jaar.

Birgit Katan

Family, Friends and Fools

Goed verhaal in DTE 88 over initiatieven in Nederland om collectief grond te verwerven en te benutten voor duurzame landbouw. Het gaat echter heel langzaam. Pachten gaat moeizaam en initiatieven om grond te kopen zijn afhankelijk van giften door crowdfunding. Een alternatief zou kunnen zijn: een gemeenschap van mensen op het platteland – inwoners van een dorp of stadje of een woongemeenschap – gaat zelf aan de slag met duurzame landbouw. Zij maken daarvoor gebruik van het in Angelsaksische landen beproefde concept van het benaderen van ‘Family, Friends and Fools’ (FFF) voor het verkrijgen van een lening. Deze familie, vrienden en bekenden kunnen daarvoor de overwaarde van hun koopwoning benutten, een extra hypotheek op hun woning dus. Rente en aflossing worden betaald door donateurs van het initiatief. Deze aanpak heeft een enorm potentieel. De totale overwaarde op particulier huizenbezit in Nederland is naar schatting 400 miljard euro. Dat is vier keer de waarde van alle landbouwgrond in Nederland samen. Zelfs als hier maar een fractie van zou worden gebruikt, kun je tienduizenden hectare per jaar realiseren.

Arie Oosterlee

Wil je iets kwijt? Schroom niet en schrijf ons. We houden ons het recht voor brieven te selecteren of in te korten. Reageren kan via e-mail: redactie@downtoearthmagazine.nl of per post: Postbus 19199, 1000 GD Amsterdam.

BIJLO GAAT LOS OP... LIQUEFIED NATURAL GAS

Shell gaat meer LNG, vloeibaar aardgas, produceren om de wereld nóg schoner te maken. Vincent Bijlo laat zijn wervelende gedachtenstroom erop los.

Go well, go Shell, zei Shell al.

En: Shell gaat verder, waar u stopt.

Transitie is *prio one*. Vandaar. LNG is beter dan olie en kolen, toch?

Powering progress, in een wave of change.

Maar voor het produceren van LNG heb je heel veel energie nodig. Je moet het koelen tot -162 graden Celsius. Welk energielabel zal die vriezer hebben?

En je moet het opslaan in tanks die zijn gemaakt van zeldzame metalen. Het winnen van die metalen is een energieslurpende en vervuulende bezigheid.

LNG wordt vervoerd in enorme tankers. En waarop varen die? Op brandstof van... juist.

Zo kan Shell mooi op zichzelf bouwen. Energie leveren was nog nooit zo leuk.

Broekzak-vestzak, een sigaar uit eigen doos.

Er gaat sowieso een golf van verandering door het land. KLM gaat meer vliegen om stillere toestellen te kunnen kopen.

Boeren gaan meer stikstof uitstoten om luchtwassers te kunnen betalen.

Tata gaat gaga en serveert een dozijn staalslakken met kruidenboter.

Straks worden crematieovens gestookt met LNG.

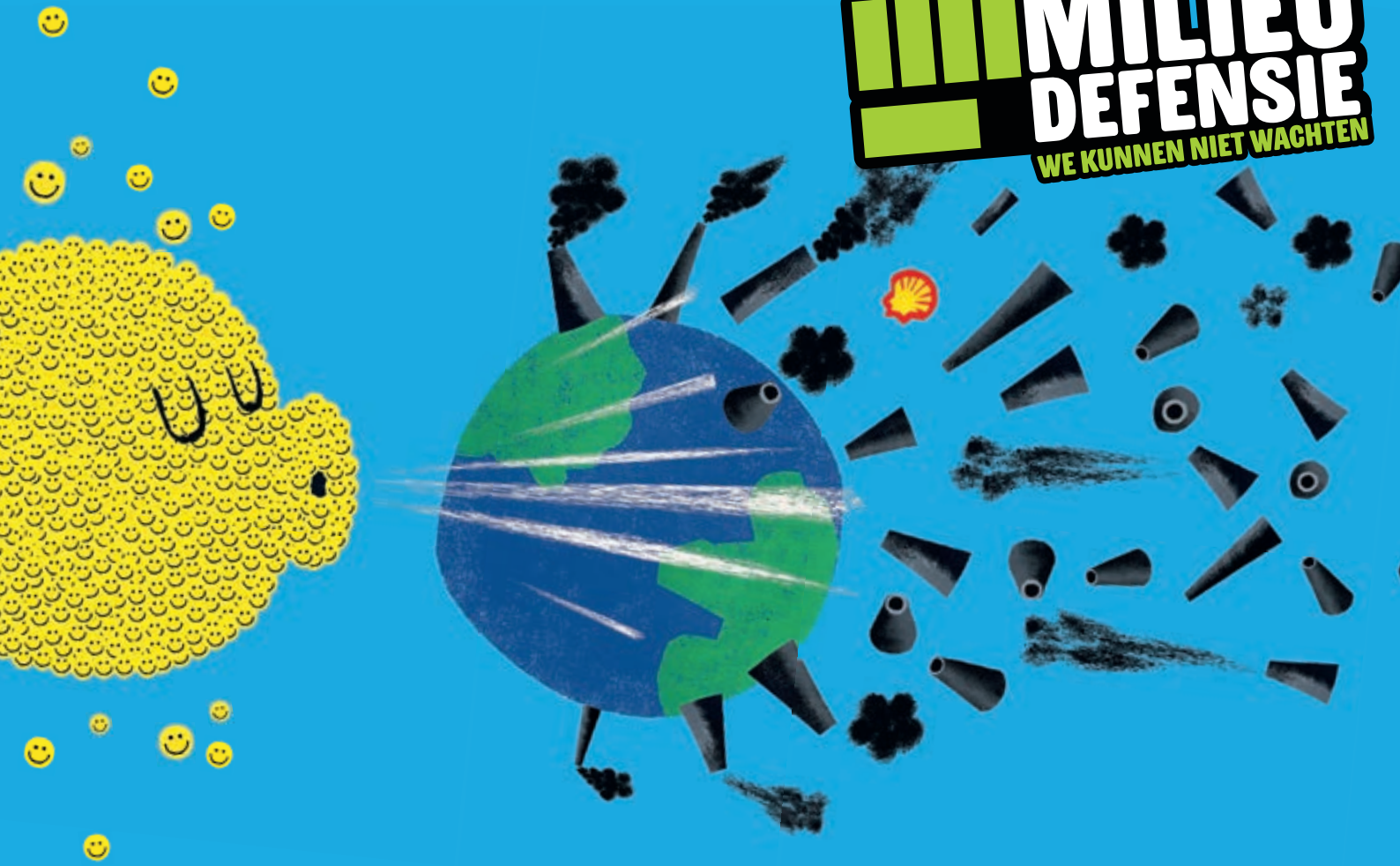
Die zijn wel makkelijk schoon te houden, door de PFAS.

Ruik je de microplastics al? ■

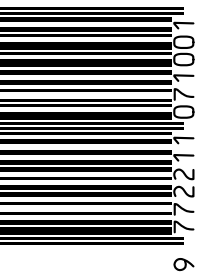

VOORKOM DAT SHELL NIEUWE OLIE- EN GASVELDEN AANBOORT

**MILIEU
DEFENSIE**
WE KUNNEN NIET WACHTEN

STEUN ONZE NIEUWE ZAAK OP MILIEUDEFENSIE.NL

9 772211 071001